

Geliş Tarihi : 14.06.2022
Kabul Tarihi: 02.12.2022

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXII/45 (2022-Güz/Autumn), ss. 751-796.

Araştırma Makalesi / Research Article

SAVAŞIN GÖLGESİNDE SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE: BURSA ÖRNEĞİ (1939-1945)*

Gökçe SÜZGÜN IŞIK**

Öz

II. Dünya Savaşı yıllarında salgın hastalıklar, savaşın etkili olduğu pek çok ülkede ağır sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Savaşa fiili olarak katılmamış olmasına rağmen Türkiye de bu durumdan nasibini almış ve savaşın dünya genelinde ortaya çıkardığı iktisadi tablonun bir sonucu olarak, ülke genelinde salgın hastalıklarla mücadele içerisinde olunmuştur. Savaş sürecinde Türkiye'nin dördüncü büyük kenti olan Bursa da sahip olduğu yoğun nüfus nedeniyle, salgın hastalıkların yoğun olarak görüldüğü bir kent konumunda bulunmuştur. Savaş yıllarındaki ekonomik koşulların etkisiyle her alanda yaşanan yokluk, toplumda yeterli hijyen koşullarının sağlanmasını da engellemiştir. Çiçek, tifüs, sıtma ve verem; bu dönemde pek çok kişinin ölümüne sebep olan ve kentte ağırlığı hissedilen salgın hastalıklar olmuştur. Ancak, salgınla mücadelede gerek yerel idare ve gerekse devlet destekli çalışma örgütlerinin yoğun mesaisine rağmen yetersiz kalınmıştır. Bu çalışmanın amacı, savaşın ortaya çıkardığı ağır koşulların etkisinde Bursa'da salgın hastalıklar noktasında ortaya çıkan tabloyu gözler önüne sermek ve çeşitli çıkarımlarda bulunmaktır. Gerçekleştirilen çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinden elde edilen arşiv belgeleri başta olmak üzere, döneme ilişkin resmi kaynaklardan ve yerelde etkili olan pek çok süreli yayından yararlanılmıştır. Konu ile alakalı pek çok telif eser ve tez çalışması da çalışmada ayrıntılı bir biçimde incelenen kaynaklardan olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bursa, II. Dünya Savaşı, Sağlık, Çiçek, Tifüs, Sıtma, Verem.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.
Bu çalışma, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Bursa: Siyasal, Toplumsal, Ekonomik ve Kültürel Yaşam 1939-1946" başlıklı Doktora Tezi çalışmasından yararlanılarak üretilmiştir.

** Öğr. Gör., Dr., Bursa Teknik Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü,
(gokce.suzgun@btu.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-4679-2862).

**STRUGGLE WITH EPIDEMIC DISEASES
IN THE SHADOW OF THE WAR:
THE BURSA CASE
(1939-1945)**

Abstract

During The World War II, epidemics had severe consequences in many countries where the war was effective. Although he did not actually participate in the war, Turkey had its share of this situation and because of the economic picture created by the war around the world, it was in the fight against epidemic diseases throughout the country. Bursa, which was the fourth largest city of Turkey during the war, became a city where epidemic diseases were seen intensely. Due to the economic conditions during the war years, the poverty experienced in all areas also prevented the provision of adequate hygiene conditions in the society. Smallpox, typhus, malaria, and tuberculosis were epidemic diseases that caused the death of many people in this period and were heavily felt in the city. However, despite the intense work of both local administration and state-supported work organizations in the fight against the epidemic, it was insufficient. The aim of this study is to reveal the picture that emerged in Bursa under the influence of the severe conditions caused by the war and to make various inferences in this area. In the study conducted official sources of the period, especially the archive documents obtained from the Presidency Directorate of State Archives, and many periodicals that had an impact on the local were used. In addition, many copyrighted works and thesis studies related to the subject have been of sources that have been examined in detail in the study.

***Keywords:** Bursa, Second World War, Epidemics, Smallpox, Typhus, Malaria, Tuberculosis.*

Giriş

1939 ve 1945 yılları arasında dünyayı kasıp kavuran büyük savaş, izlediği aktif tarafsızlık politikasına rağmen Türkiye'yi de pek çok alanda etkilemiştir. Bu dönemde ekonomik ve sosyal alanda meydana gelen olumsuzluklar, sağlık alanında da yetersiz koşulların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Savaş yıllarında yokluk, gıdasızlık ve açlık gibi sorunlarla başa çıkmaya çalışan Türk halkı, bu dönemde kendini gösteren çeşitli salgın hastalıklar ile de mücadele içerisinde olmuştur. Bu süreçte Anadolu kırsalına açılan bir kapı niteliğinde olan Bursa'da da savaş pek çok olumsuzluğu beraberinde getirmiştir. Sağlık hizmetlerindeki yetersizlikler ve salgın hastalıklar bunların önde gelenleri olmuştur. Bu yıllarda kentte görülen çiçek, tifüs, sıtma ve verem gibi hastalıklar, savaş süresince Bursalıların yaşamını tehdit eden boyutlara ulaşmıştır.

Türkiye genelinde de kendini gösteren hayat pahalılığı ve geçim sıkıntısı ile mücadele içerisinde olan Bursalılar, açlık ve yoksulluğun da etkisiyle ortaya çıkan sağlığa elverişsiz koşullara maruz kalmışlardır. Bu süreçte pek çok bulaşıcı hastalığın salgına dönüşmesi ile bu hastalıkların kent sakinlerini pençesi altına almasının önüne geçilememiştir. Söz konusu yıllarda kent merkezinin yanında kırsalda da örgütlü bir sağlık hizmeti verilememiştir. Özellikle, savaşın patlak vermesinin ardından vakit kaybetmeksizin ilan edilen genel seferberlik, pek çok alanda olduğu gibi sağlık alanında da personel yetersizliği sorununu gündeme getirmiştir. Kentte var olan sağlık örgütü, gerçekleştirilen tüm çalışmalara karşın eksiklerini giderememiş ve salgınlar karşısında yetersiz konuma düşmüştür. Bursa'da bu yıllarda merkezde faaliyet gösteren tek hastane bulunuyordu. İlçelerde ise sadece İnegöl'de hizmet veren bir hastane mevcuttu. Gemlik, Orhaneli, Mustafakemalpaşa ve Yenişehir ilçelerinde ise sağlık hizmetleri muayene ve tedavi evleri aracılığıyla yürütülürken, sadece Mudanya'da bir doğumevi ve dispanser hizmet veriyordu. Köyler söz konusu olduğunda ise sağlık hizmetleri, ebeler ve sağlık memurları tarafından sürdürülüyordu. Sağlık memurları, bir yılda en az iki kere köylerdeki hanelere uğrayarak sağlık taraması yapıyor ve sonuçlarını hükümet doktorları ile paylaşıyordu. Diğer yandan bu süreçte köylerin çoğunda ecza depoları oluşturulmuşsa da kırsaldaki ilaç ihtiyacının karşılanabilmesi mümkün olmamıştır.¹

Sağlık örgütünün yetersizliği noktasındaki sıkıntı, neredeyse kentin tüm ilçelerinde görülmüştür. Bursa'nın dağ ilçelerinden biri olan Orhaneli'de sağlık hizmeti burada bulunan sağlık merkezi tarafından veriliyordu. İlçenin kente olan uzaklığı, çalışan personel ve malzeme eksikliği gibi sorunlara karşın, kurumun yoğun ve fedakâr çalışmaları takdirle karşılanıyordu. Fakat ilçede eczacı bulunmuyordu ve ilaçların temin edilmesi noktasındaki sıkıntı, sağlık alanında gösterilen tüm çabalara karşın hizmeti yetersiz hale getiriyordu. Diğer

1 Cumhuriyet Bayramı 15. Yıl Dönümünde Ekonomik ve Endüstriyel Bursa, Bursa: 1938, ss. 8-10.

yandan, Mudanya, İznik ve daha pek çok ilçede ilaç ihtiyacı karşılanamıyor, bazı ilçelerde ise kırsalda çalışacak bir doktor bulunmadığından köylüler sağlık hizmetleri noktasında mağdur oluyorlardı. Kırsal söz konusu olduğunda sağlık hizmetleri alanındaki çalışmaların sıhhat korucuları ve sağlık memurları ile yürütülmesine çalışılmıştır. Kırsalda görevli sağlık personelleri her köyü iki haftalık aralıklarla ziyaret ediyor, gerekli sağlık kontrollerini gerçekleştirip köylülerin ihtiyacı olan ilaçların dağıtımını yapıyordu. Ancak, buna rağmen özellikle Bursa kırsalında kendisini gösteren sıtma ve verem gibi salgın hastalıklarla mücadele noktasında yetersiz kalınmış, çok sayıda Bursalı köylü bu hastalıkların pençesinden kurtulamamıştır.²

Diğer yandan savaş sürecinde toplumsal alanda ortaya çıkan yozlaşma ve ahlaki değerlerdeki bozulma da sağlık alanında kendisini göstermiştir. Bazı ilçelerde maaşları köylü tarafından ödeniyor olmasına karşın, görevli sağlık memurları köylere gelmiyor ya da gelse bile elindeki ilaçların dağıtımını için fazladan ücret talep ediyordu. Bazı memurlar ise ücret karşılığında iğne yapıyorlar ve sadece iğne yaptıkları hastalara ilaç dağıtıyorlardı. Köylülerin yaşadığı bu suiistimalleri ve mağduriyetleri içeren çok sayıda şikâyetin milletvekili raporları aracılığıyla merkeze iletildiği tespit edilmiştir. Ancak var olan duruma gösterilen tüm tepkilere karşın süreç boyunca caydırıcı önlemler alınmaması ve yaşanan sorunların çözümlenememesi, savaşın sonuna gelindiğinde kırsalda hükümet ve partiye karşı önemli bir tepkinin ortaya çıkmasına da sebebiyet vermiştir.³

1. Sağlık Teşkilatı ve Kent Hastanesi

Bursa kırsalındaki ilçe ve bunlara bağlı köylerde sağlık hizmetlerinin örgütlü, düzenli ve planlı bir biçimde yürütülmesine yönelik çalışmalar, hem savaşın etkisi hem de çalışacak personelin eksik olması gibi sebeplerle yetersiz kalmıştır. İlçelere bağlı nahiye ve köylerde bu alanda yaşanan sorunlar ve şikâyetler, dönemin parti teşkilatına ait kongrelerde ve milletvekili raporlarında sıklıkla dile getirilerek gündemde tutulmuştur.

Kırsalda vatandaşa sağlık alanında düzenli bir hizmet imkânı sağlanması noktasında, yaşanan problemlerin çözümü için vilayet ve köy kalkınma teşkilatına bağlı olarak sağlık korucuları teşkilatı oluşturulmuştur. Bu doğrultuda sağlık korucularının görev yapacakları iş ve alana ilişkin bir kurs ile ön eğitim alması mecburi tutulmuştur. İl özel idaresi bütçesinden köylünün ilaç masraflarının bir miktarının karşılanması için yardım yapılması kararı da alınmıştır. Diğer yandan kırsalda köylülerin de sürece katılması amaçlanarak, nahiye merkezlerine bu alanda hizmet verecek dispanserlerin açılmasına

2 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Buradan itibaren BCA olarak kısaltılacaktır.), Fon: 490.1.0.0, Yer: 633.86.1.

3 BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 633.87.1.

karar verilmiştir. Kırsalda sağlık hizmetlerinin düzenli olarak yürütülmesi bağlamında, Sağlık Bakanlığı'nın devreye girmesiyle örnek planların çizilmesi ve beş yatak kapasiteli dispanserlerin yaygın olarak açılarak çalışmalarını sürdürmeleri amaçlanmıştır.⁴

Kurum	Yatak Sayısı
İl Özel Hastanesi	125
Belediyeye Ait Hastane ve Darülaceze	40
Mudanya Dispanseri	10
Bursa Sağlık Evi	14
Toplam	189

Tablo 1.1930 Yılı İtibariyle Bursa'da Sağlık Hizmeti Verilebilen Yatak Sayısı⁵

Kent merkezinde sağlık hizmetlerinin düzenli bir biçimde yürütülmesi noktasında yetersizlik ön plana çıkmıştır. Ahmet Vefik Paşa Hastanesinin savaş yıllarında Bursalıların sağlık hizmeti ihtiyaçlarını karşılayabilen tek ve en donanımlı merkez olduğu görülmektedir. Diğer yandan savaş süresince sık sık yatak yetersizliği, bakım ve onarım işlemleri gibi sorunlarla karşılaşan hastanenin, her türlü aksaklığa rağmen faaliyetlerini özveri ile sürdürdüğü de görülmektedir. Temelleri 1865 yılında atılan kurum, hızla büyüyen ve nüfusu gün geçtikçe daha da artan Bursa'nın ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiş, yıllar içerisinde bünyesinde yapılan iyileştirmeler ve eklemelere karşın, sağlık alanındaki ihtiyaçlara cevap verebilmekten uzak kalmıştır.⁶

Savaş yıllarında kentin sağlık alanındaki sorunları ve halkın sağlık hizmetlerine ulaşamaması, il vilayet meclisinde sıkça gündeme getirilen konular arasında yer almıştır. Hastanenin onarımı, eksiklerinin tamamlanması ve hatta kente hizmet verecek yeni bir hastanenin inşa edilmesine yönelik talepler sıklıkla dile getirilmiştir. Ancak savaş yıllarında var olan ekonomik tablo ve devletin içinde bulunduğu iktisadi imkân yetersizliği, bu taleplerin ve şikayetlerin sonuçsuz kalmasına sebebiyet vermiştir.⁷ Fakat buna rağmen hastane kapasitesinin artırılması, sahip olduğu fiziki şartların genişletilerek güçlendirilmesi ve Türkiye'nin önde gelen büyük şehirlerinden bir tanesi olan Bursa'nın, bu yöndeki eksik ve ihtiyaçlarının tamamlanması kentin gündemini sürekli meşgul eden başlıklardan olmuştur. Bu yöndeki gündemi etkileyen köşe yazıları dönemin yerel süreli yayınlarında da sıklıkla yerini almıştır.⁸

4 1938 CHP Bursa Vilayet Kongresi Hizmet Raporu, Bursa: Vilayet Matbaası, 1938, ss. 33-34.

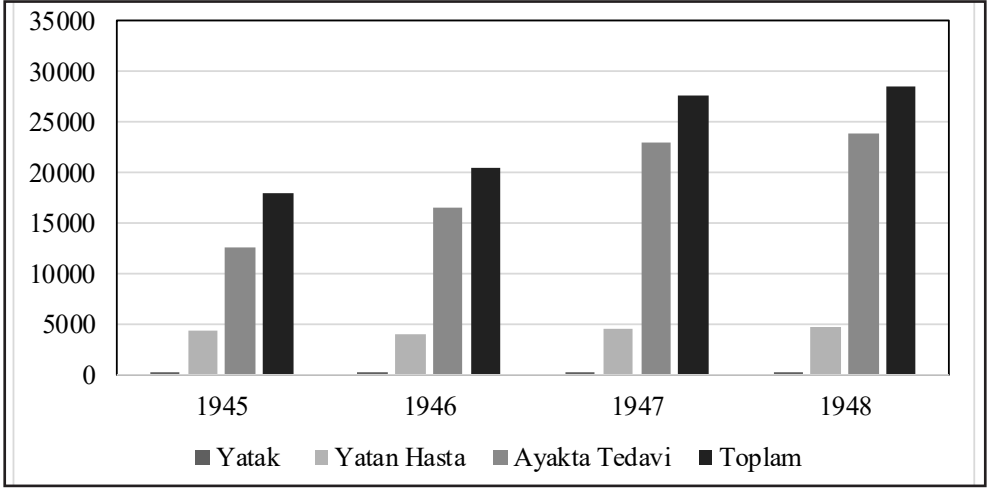
5 BCA, Fon: 030.10.0, Yer: 177.220.18.

6 Ahmet Vefik Paşa Hastanesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Mine Akkuş, "Atatürk Dönemi Bursa'sında Tıp Çalışmaları," *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 17. ss. 257-276.

7 BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 632.844.1.

8 H. Soykan, "Şehrin İki Büyük İhtiyacı: Biri Su Diğeri Hastane Meselesi," *Açıkses*, 11 Şubat 1939.

Bünyesinde önemli bir nüfusu barındıran Bursa'nın sağlık hizmetlerinin düzenli bir biçimde yürütülmesi ve vatandaşların bu alandaki ihtiyaçlarını karşılamak noktasında, yaklaşık 150 yataklı olan bu hastanenin yetersiz kaldığı, artık genel kabul görür hale gelmiş bir durumdu. Bursa İl Genel Meclisinde, nüfusu yaklaşık yetmiş bini bulan Bursa'ya, en az 1500 yatak kapasitesine sahip bir hastanenin inşa ettirilmesinin gerekliliğinin altı çiziliyordu. Bu nedenle, Sağlık Bakanlığı kente yeni bir hastanenin inşa ettirilmesi ve hatta yaptırılması, planlanan bu kurumun bütçesinin de yerel gelir ve kazançlar aracılığıyla karşılanması kararını vermiştir. Fakat savaş yıllarında ekonomik darboğaz içerisinde olan ve kentin temel ihtiyaçlarını zar zor karşılayan Bursa Belediyesi, hastanenin yapım masraflarının karşılayabilmekten çok uzak olmuştur. Dolayısıyla Bursa'ya yeni bir hastanenin inşa ettirilmesi süreci, Sağlık Bakanlığından çıkan izine rağmen uzamıştır.⁹

Şekil 1. Bursa Kent Hastanesinin Yıllara Göre Faaliyetleri.¹⁰

Yukarıda yer alan şekilden yararlanarak kent hastanesinin Bursalılara sunduğu sağlık hizmetlerini, halkın ihtiyacının karşılanması noktasında yorumlayabilmek mümkündür. Buna göre 1945 ve 1948 yılları arasında geçen dört yıl boyunca hastanenin yatak sayısında bir artış olmazken, hastaneye yatışı yapılan hasta sayısı ve toplam tedavi edilen kişi sayısında düzenli bir artış görülmektedir. Bu tablo, kent hastanesinin, nüfusu hızla artan Bursa'nın sağlık alanındaki ihtiyaçlarını karşılamaktan ne kadar uzak olduğunun bir göstergesidir

9 Bursa Vilayeti Umumi Meclisi Zabıtnamesi, Bursa: İl Basımevi, 1940, ss. 37-38.

10 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü İstatistik Yıllığı, Devlet İstatistik Enstitüsü (Buradan itibaren DİE olarak kısaltılacaktır.), Ankara, 1949, s. 82.

Bursa merkezinde sağlık hizmetlerinin düzenli bir biçimde yürütülmesi ve Bursalılara yeterli sağlık hizmeti imkanlarının sunulması amacıyla, kente yeni ve daha büyük kapasitede bir hastanenin yaptırılmasına yönelik olarak ilk çalışmalar, 1945 yılında kente vali olarak atanan Haşim İşcan tarafından başlatılmıştır. Kente yeni atanan Vali, ilk iş olarak kentin önemli sanayicileri ve iş adamlarını bir araya toplayarak, 250 yataklı ve büyük bir hastanenin inşa edilmesi için gerekli finansmanı sağlamayı başarmıştır. Yapım masraflarının yüksek bir tutara mal olacağı düşünülen hastanenin, inşaat çalışmaları için ilk iş olarak İş Bankasında bir hesap açılarak, hastane için yapılacak bağışların bu hesapta toplanması amaçlanmıştır.¹¹ Bursalıların kente yeni inşa edilecek bu hastane için zengin- fakir demeksizin adeta bir seferberlik içerisine girerek çalışmaları, Milli Şef tarafından takdirle karşılanmıştır. İnönü'nün vilayetin resmi yayın organı niteliğinde olan Bursa Gazetesinde yayınlanan telgrafında, kentin sağlık ihtiyaçlarını karşılayacak modern bir hastanenin inşa edilmesi için fedakârca çalışan Bursalılar tebrik edilmiştir.¹²

Bursa'ya inşa edilen yeni ve modern hastanenin yapım çalışmaları ancak savaş yıllarından sonraki süreçte tamamlanabilmiştir. Bu bağlamda Bursalıların yeni hastanelerine kavuşması ancak 1951 yılında mümkün olmuştur. Modern koşullara göre inşa edilen ve çağdaş bir yapıya sahip olan tam donanımlı kent hastanesi, Bursalıların tedavi ve ameliyat başta olmak üzere sağlık alanındaki pek çok ihtiyacını karşılamış ve zaman içerisinde kapasitesi giderek daha da artırılmıştır.¹³

2. Salgın Hastalıklar

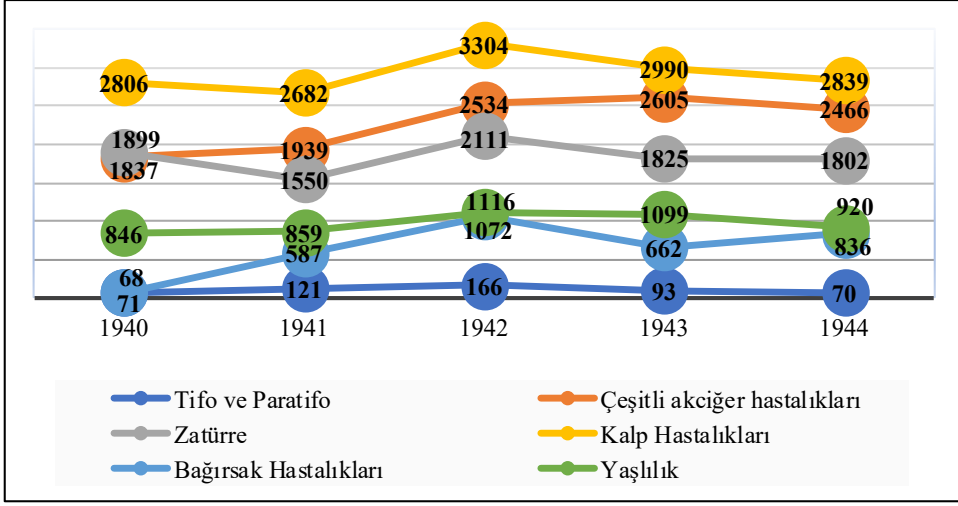
Savaşın, sağlık sorunları ve hastalıkların artışı ile önemli bir bağlantısı bulunmaktadır. Ülkemiz savaşa dahil olmadıysa bile, bu süreçte ortaya çıkan ekonomik şartlar, toplumda çeşitli sağlık sorunlarının artmasına ve daha önce var olan mevcut hastalıkların ise daha yaygın hale gelmesine sebep olmuştur. Bu doğrultuda ülke genelinde 1941-1942 yılları arasında tifo ve para tifo ölüm sebepleri arasında daha önceki yıllara nazaran yaklaşık iki kat artış gösterirken, akciğer veremi, kalp hastalıkları ve çeşitli hastalıklara bağlı ölüm sayısının da büyük bir artış gösterdiği görülmektedir.¹⁴

11 "Bursa'ya Yeni Bir Hastane Yapılacak," *Bursa*, 23 Nisan 1946.

12 "Milli şefimiz Yüksek Takdir ve İltifatta Bulundular," *Bursa*, 26 Nisan 1946.

13 Rükneddin Akbulut, *Her Şeyi ile Bursa*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1957, ss. 113-115.

14 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 423-424.

Şekil 2. Ülke Genelinde Çeşitli Hastalıklardan Kaynaklanan Ölümler (1940-1944)¹⁵

1940 ve 1944 arasındaki bu süreçte, yaşlılık ve kalp hastalıklarına bağlı ölümlerin yanında, zatürre, çeşitli akciğer hastalıkları, tifo, para tifo ve bağırsak hastalıklarına bağlı ölümlerde yaşanan genel artış dikkat çekici olmuştur. Yurt genelinde ortaya çıkan bu tablonun yaşanmasında, halkın maruz kaldığı zorlu yaşam koşullarının büyük etkisinin bulunduğu gözlenmektedir.

Bu dönemde ülkede var olan ağır enflasyon, vatandaşları, sıradan sayılabilecek günlük ihtiyaçlarını bile karşılayamaz bir duruma getirmişti. Fakirlik ve gıdasızlık ile bir yaşam mücadelesi içerisinde olan aileler, çoğunlukla odun ve kömür gibi temel maddelere ulaşamıyordu. Yoksulluk altında ezilen vatandaşlar çamaşırlarını yıkayacak su ve sabun da bulamadığından asgari hijyen koşullarından mahrum kalıyorlardı. Ekonomik yapının beraberinde getirdiği kötü yaşam şartları, toplumsal sağlığı tehdit ederek hijyenin sağlanmasını imkânsız hale getirirken, çeşitli salgın hastalıkların da halk arasında yayılmasına müsait bir ortam yaratıyordu. Bu dönemde aşırı fiyat artışlarının etkisiyle, yakacak fiyatları halk tarafından ulaşılamaz hale geliyor, sabun ise piyasada bulunmuyordu. Oysa, toplumsal sağlık için büyük bir tehdit oluşturan bu durum, hayati derecede önemliydi.¹⁶

Salgın hastalıkların gün geçtikçe daha hızlı yayılmasını önlemek için, temel unsur olan temizliğin sağlanması noktasında, bazı girişimciler alternatif çözüm yolları bularak piyasaya sürmeye çalışıyorlardı. Genel olarak sabun yapımında kullanılan zeytinyağı fiyatının ulaşılamaz boyutlarda olması ve zeytinyağının kendisinin de karaborsaya düşmesi, o yıllarda tütün tüccarlığı

15 Stefan Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 153

16 "Sarı Hastalıkları Önlemek İçin Yeni Tedbirlere İhtiyaç Vardır," *Açıkses*, 5 Şubat 1945.

yapan Mehmet Sabri Tütüner'i harekete geçirmişti. Bursa ve etrafındaki bölgeden yaklaşık 70.000 kilo tütün tohumu elde eden girişimci, tütün tohumlarından yağ üreten bir fabrika kurmuştu. Ürettiği yağı piyasadaki yağ fiyatlarının çok altında satan Tütüner'in, ürettiği bu yağ oldukça düşük kalitedeki sabun imalatı için kullanılmış ve piyasaya sürülmüştür.¹⁷

Bu yıllarda piyasada sabuna ulaşmak neredeyse imkânsız hale gelmişti. Yağ harcamasının sınırlandırılması amacıyla yapılan düzenlemeler, sabun üreticilerinin üretim yapmasını engellerken, toptancılar da verdikleri siparişlerin üretiminin yapılamaması nedeniyle sabun satmıyorlardı. Sabun meselesi toplum sağlığına elverişsiz hijyen koşullarının ortaya çıkmasındaki sebeplerin başında geliyordu.¹⁸ Salgının hızlanmasına elverişli ortam, bu alandaki mücadeleyi giderek daha da imkânsız hale getiriyor ve hastalıkların hızla yayılmasının önüne geçilemiyordu.

Savaş sürecinde Bursa'da salgın hastalıklar ile mücadelede yetersiz kalınmasının bir sebebi de piyasada yaşanan ilaç darlığıydı. Hastalıkların tedavisi noktasında yeterli ilacın bulunamaması, salgınların halk arasında kısa sürede yayılmasına da yol açmıştır. İlaçların bulunamaması nedeni ile kentte bu alanda da bir karaborsa piyasasının oluştuğu da görülmektedir. Bazı ilaçların çok yüksek fiyatlara el altından bulunabilmesi mümkün olabiliyor, Bursalı sıradan vatandaşların hastalıklarının tedavileri için ilaçlara ulaşmak neredeyse imkânsız hale geliyordu. Yaklaşık altı yıl süresince devam eden savaş koşulları fakirlik, açlık ve gıdasızlık ile adeta bir yaşam mücadelesi veren sıradan halkı daha da zor duruma düşürdü. Özellikle salgın hastalıklar karşısında ilaçların bir türlü temin edilememesi, bu durumun adeta bir toplumsal yara haline gelmesine sebebiyet vermiştir.¹⁹

Devletin ve toplumun birlikte mücadele içerisinde olduğu sağlık alanındaki bu savaşta; çiçek, tifüs, verem, sıtma gibi salgın hastalıkların önü alınamadı. Diğer yandan savaşın sonuna gelindiğinde, süreç boyunca halkın birebir tecrübe ettiği salgın hastalıklar ve sağlık teşkilatı alanındaki yetersizliklerin, halkın, partiye ve iktidara olan yaklaşımını etkilediğini de söylemek mümkündür.

2.1. Çiçek Hastalığı

Anadolu'da çiçek hastalığı eski dönemlerden beri görülüyordu. Cumhuriyetin erken yıllarında Çiçek aşısı, İstanbul ve Sivas Hıfzıssıhha Müesseselerinde üretiliyordu. Özellikle, 1930'da çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile her vatandaşın aşılanması zorunlu hale getirilmişti. 1940'lı yıllara kadar hükümetin titiz çalışması ile hem aşı uygulaması hem de karantinalar

17 "Tütün Tohumundan Yağ Çıkarılıyor," *Vatan*, 2 Şubat 1941.

18 "Sabun Meselesi," *Açıkses*, 28 Kasım 1945.

19 Dilmen, "İlaç Sıkıntısı," *Açıkses*, 18 Temmuz 1945.

aracılığıyla, toplum sağlığının korunması yoluna gidilmiştir.²⁰ II. Dünya Savaşı yıllarına geldiğinde ise 1942’den itibaren, çiçek hastalığı önce Suriye’de salgın halini alıp daha sonra Türkiye’nin güney vilayetlerinde görülmüş ve tüm yurttan etkili olmuştur.²¹

Hastalık, özellikle kişiden kişiye aktarım yoluyla giderek daha hızlı yayılan bir hal almıştır. 1942 yılının ilk 6 ayı içerisinde yurt sınırlarında hastalık görülmezken, Ağustos ayından itibaren güney sınırımızdaki pek çok ilde kendini göstermiştir. İlerleyen aylarda ise İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlere sıçrayarak, ülkenin dört bir yanına yayılmış ve salgın halini almıştır. Bu durum karşısında, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı devreye girerek vakaları tespit etmiş ve tedavi yoluna gitmişse de hastalığın yüksek bulaşıcılığı karşısında yetersiz kaldığı ifade edilebilir. Hastalığın yayılmasında etkisi bulunan en önemli unsurlardan biri de vatandaşların vaka takiplerinde kaçışları ve aşılana ilgi göstermemeleri olmuştur.²²

Bu bağlamda, kısa sürede ülkenin güney vilayetlerindeki çiçekli hasta sayısı hızla yükselerek 796’ya ulaşmıştır. Bu sıralarda ülkenin diğer bölgelerinde ise bu sayı Bursa’da yer alan 1 hasta da dahil olmak üzere 45 civarındaydı. Ülkenin bu bağlamdaki genel durumu Sıhhat ve İctimai Muavenet Bakanlığı tarafından hazırlanan bir rapor aracılığıyla Başbakanlığa bildirilmiş, aşılama çalışmaları yurt genelinde vakit kaybetmeksizin devreye sokulmuştur.²³ Salgın ile mücadelede, Bakanlık, elindeki tüm imkanları seferber etmiştir. Çiçek hastalığına karşı yürütülen savaşta, taşrada görev yapan sağlık memurlarının yanında, küçük sağlık memurları ve hatta gece eğitim gören son sınıf tıp öğrencileri de görev almıştır. Aşı çalışmalarının yürütülmesi sırasında İstanbul’da aşılama ve aşısı tutmuş kişilerin de hastalığa yakalandığına yönelik söylentiler çıktıysa da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Hulusi Alataş, mecliste yaptığı açıklamada, laboratuvarlarda kontrollerin çok sıkı bir biçimde yürütüldüğü ve özellikle aşısı tutan vatandaşların hastalığa yakalanmadığının altını çizmiştir.²⁴

1943 yılına geldiğinde, çiçek hastalığı kendisini Bursa’da da yoğun bir şekilde gösteriyordu. Başlangıçta şehrin çeşitli semtlerinde sadece 6 vatandaşa görülen hastalık, giderek daha da yayılacaktı. Pek çok hastanın vefatı ya da sakatlanması ile sonuçlanan çiçek vakalarının önüne geçebilmek ise sadece aşılama ile mümkün olabiliyordu. Ancak, halk arasında aşılama hızı yavaş ilerliyor, toplum bu salgını çok fazla dikkate almıyordu. Bu durum devletin devreye girerek duruma müdahalesini gerektiriyordu. Bu bağlamda devletin getirdiği

20 Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete (Buradan itibaren T.C. R.G. olarak kısaltılacaktır.), 6 Mayıs 1930, S.1489, s. 8900.

21 Hilal Özkaya, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele,” *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, S. 20, Y. 2016, s. 82.

22 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (Buradan itibaren TBMM. Z.C. olarak kısaltılacaktır.), İ: 27, C: 1, 25 Mayıs 1943, s. 209.

23 BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 177.223.16.

24 TBMM Z.C. İ: 27, C: 1, 25 Mayıs 1943, s. 210.

zorunlu uygulamalar gereğince, günlük hayatta başta devlet kurumları olmak üzere yapılacak ve yürütülecek pek çok işlemde vatandaşların aşılandıklarına dair belge istenecek, halkın aşılama işlemleri Verem Dispanseri ve Doğumevi gibi çeşitli sağlık merkezlerine yaptıkları başvurular ile uygulanacaktı.²⁵ Bu aşamada, Bursa'da da aşılama çalışmaları hız kazanmıştı. Bakanlığa bağlı sağlık ekipleri Bursa'nın çeşitli semtlerinde yürütülen vatandaşların aşılmasına yönelik çalışmalarını özveri ile sürdürüyordu. Bu çalışmalar sayesinde aynı yıl içerisinde kentte yaklaşık olarak 20 bin vatandaş aşılanmıştı.²⁶

Yapılan resmi düzenlemeler gereğince çevrede görülen salgın hastalıkları ilgili kurumlara bildirmek bir zorunluluk haline getirilmişti. Fakat kent kırsalında görülen çiçek vakalarının bildirimini çoğunlukla yapılmıyordu. Öyle ki köylerindeki çiçek vakalarını bildirmeyen Osmangazi ilçesine bağlı İsmetiye ve Elmaçukuru²⁷ köylerinin muhtarları ile hasta yakınları hakkında işlem yapılmış, ilgililer Umumi Hıfzıssıhha Kanuna aykırı davranmaktan mahkemeye sevk edilmişlerdi.²⁸

Bursa'da aşılama çalışmaları gün geçtikçe daha da hızlanarak sürdürülüyordu. Kentte ilk vakanın görülmesinden itibaren geçen birkaç ay içerisinde aşı yapılan kişi sayısı artış göstermiş, kent genelinde aşılanan kişi sayısı yaklaşık 250 bin kişiye ulaşmıştı. Özellikle kırsalda ve köylerde aşılama çalışmaları büyük bir ehemmiyet ve sağlık çalışanlarının yüksek fedakarlıklarıyla devam ediyordu. Tüm bu çalışmaların yanında vatandaşların aşı yaptırmaktan kaçmasını önleyebilmek ve hastalığın Bursalılar arasında daha da yayılmasını engellemek noktasında, hem resmi kurum ve makamlarda işlem yapabilmek hem de gerçekleştirilecek kara ve deniz seyahatlerinde aşılanma belgesi zorunlu hale getirilmişti. Yürütülen yoğun çalışmalara karşın 1943 yılının Nisan ayına gelindiğinde, kentteki vaka sayısı 64 kişiye yükselmişse de bu vakalarda aşılama sayesinde görülen vefat oranı, hastalar daha önce aşılanarak kısmen bağışıklık kazandıklarından düşük olmuştu.²⁹

Salgının etkisini ülke genelinde yoğun bir biçimde hissettirdiği günlerde, çiçek hastalığını alt etmenin tek yolu vatandaşların aşılanmasından geçiyordu. Bu doğrultuda devlet tüm çalışanlarını devreye sokarak aşılama çalışmalarını örgütlü ve düzenli bir biçimde sürdürme yoluna gitmiştir. Öyle ki bu amaçla köylerde görevli öğretmenlere de aşılama tekniği öğretilerek, aşılama çalışmaları periyodik kontrollerle gerçekleştirilmiştir. Öğretmenlerin yanında, Sıtma Savaş Teşkilatı da kırsalda yürütülen aşılama çalışmalarında yer almış, tüm bu fedakâr çalışmalar doğrultusunda hastalığın yayılması duraklama aşamasına girmiş ve aşılanan vatandaş sayısı ise yaklaşık 400 bine ulaşmıştı.³⁰ Yürütülen sıkı mesai sonrasında artık kentte çiçek vakalarının sona erdiği düşünülürken, hastalık 1943

25 "Çiçek Hastalığı," *Bursa*, 5 Şubat 1943.

26 "20 Binden Fazla Vatandaşa Çiçek Aşısı Yapıldı," *Bursa*, 19 Şubat 1943.

27 Günümüzde adı Süleymaniye Köyü olarak geçmektedir.

28 "Çiçek Vakalarını Bildirmeyenler," *Bursa*, 23 Şubat 1943.

29 "Çiçek Aşısı," *Bursa*, 2 Mart 1943.

30 "Çiçek Hastalığı," *Bursa*, 2 Nisan 1943.

yaz aylarında yine kendisini göstermiş, Kamberler Mahallesinde il dışından gelen 6 kişide hastalık yeniden görülmüştü. Yine de Bursa gibi Türkiye'nin büyük ve gelişmiş kentleriyle sürekli temas halinde olan bir merkez için salgının yayılma hızının nispeten iyi bir seviyede olduğu ifade edilebilir.³¹

1940'lı yılların devam eden günlerinde çiçek salgını ile savaş yurt genelinde de sürdürülmüştür. Kent merkezi ve kırsalda aşılama çalışmaları hız kesmeden yürütülmüştür. Meclisteki 1943 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Bakan Alataş, bazı vatandaşların aşılama kaçabileceğini, bazen tek tük vakalar görülebileceğini, ancak çiçeğin artık yurttan bir salgın halinin bulunmadığını vurgulamıştır. Bu bağlamda, yürütülen çalışmalar doğrultusunda, 1943 yılının ortalarında çiçek hastalığının yayılmasının kontrol altına alındığını ifade etmek mümkündür.³² 1945 yılına gelindiğinde gelişebilecek yeni bir salgın tehlikesi karşısında kent merkezi ve kırsalında aşılama çalışmaları ivedilikle tekrar başlatılmıştır. Bu bağlamda Bursa'nın çeşitli mahallelerinde aşılama istasyonları kurularak halk aşılanmış, aşı olmaktan kaçan vatandaşlar hakkında kanuni ve cezai işlemlerin uygulanmasına devam edilmiştir.³³

Ülkemizde çiçek hastalığı ile yapılan mücadelenin savaş yıllarından sonraki süreçte de sürdürüldüğü görülmektedir. 1957 yılına gelindiğinde hastalık bilhassa Güneydoğu Anadolu'da kendini göstererek, 128 çiçek hastasından 7'sinin vefatına sebep olduysa da yürütülen çalışmalar ve alınan önlemlerle 1958 yılında hastalık bütünüyle yok edilmiştir.³⁴ 1960'a kadar geçen süreçte yaklaşık 15 bin kişinin aşılması ile çiçek hastalığı ve salgını ile mücadelede zafer elde edilmiştir.³⁵ Çiçek hastalığına ilişkin aşılama programı 1977 itibarıyla dünya genelinde sonlandırılmış olup en son aşılamanın 1980 yılında uygulandığı bilinmektedir.³⁶

2.2. Lekeli Humma (Tifüs)

1939 ve 1945 yılları arasındaki savaşın Türkiye'ye olan etkileri, sosyal ve ekonomik yapı üzerinde büyük bir tahribata yok açmıştı. Savaş yıllarında toplumun önemli bir kesiminde görülen ve sefalet boyutuna ulaşan fakirlik, toplum sağlığını tehdit eden bir ortamı da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte özellikle, sabun hammaddesi zeytinyağı ve sabun fiyatlarının aşırı yükselmesi sonucu piyasada kendini gösteren karaborsa, temizlik ürünlerine ulaşamayan halkta, tifüsün çok geçmeden bir salgına dönüşmesinde etkili olmuştur. Bitlerle

31 "Çiçek Vakası," *Bursa*, 25 Haziran 1943.

32 TBMM Z.C. İ: 27, C: 1, 25 Mayıs 1943, s. 210.

33 "Çiçek Aşısı," *Bursa*, 21 Aralık 1945.

34 İnci Hot, "Sihhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996) YÖK Tez Merkezi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü*, İstanbul, 2001, s. 184.

35 Ümmügülüm Candegir, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek Gece Kitaplığı*, Ankara, 2020, s. 103.

36 Özkaya, A.g.m., s. 82.

insandan insana bulaşan bir hastalık olan tifüs, ülke genelinde pek çok kentte görülen bir salgın halini almıştı. Tifüs hastalığının etkili olduğu kentlerden biri de Bursa olmuştur. Daha önceki süreçte I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nde de etkili olan bu belalı hastalık, o dönemde Anadolu'nun birçok kenti gibi Bursa'da da ortaya çıkmış, 1916'da hastalığın Bursa Hapishanesinde yayılması üzerine gerekli önlemler alınarak ve gerekli tıbbi koşullar sağlanarak, yeni gelen sağlıklı mahkumlar için ayrı bir yer kiralanması uygulamasına gidilmiştir.³⁷

II. Dünya Savaşı öncesinde de ülkemizde tifüs vakaları sıklıkla görülüyorsa da hastalık savaşın dördüncü yılında ülkemizde bir salgın halini almıştır. 1940'tan 1942'ye uzanan süreçte, ortalama hasta sayısı 764 olarak belirlenirken, 1943 yılında bu rakamın 2715'e ulaştığı görülmektedir.³⁸ Hastalığın bu kadar kısa sürede, bu kadar hızlı bir biçimde yayılması, yurt içindeki sosyal faaliyetlerin ve açık hava etkinliklerinin artışına bağlanmış ve hastalığın yer yer salgın haline dönüştüğü ifade edilmiştir.³⁹

Bu doğrultuda, salgına karşı önlemlerin ivedilikle alınması için harekete geçilmiş, mücadele bölgeleri kentler ve köyler olmak üzere ayrı tutulmuştur.⁴⁰ Tifüs ile savaşta devlet, resmi kurumlar ve belediyelerin birlikte, eşzamanlı hareketiyle zafere ulaşılabilceği ön görülmüş, bu bağlamda Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, tarafından oluşturulan Lekeli Humma Komisyonunca hazırlanan Tifüs ile mücadele programı 1943'te devreye sokulmuştur.⁴¹ Bu doğrultuda, salgınla daha iyi mücadele edebilmek için Bakanlık tarafından hastalıkla mücadelenin temel ve önemli noktaları üzerinde duran bir kitapçık bastırılarak dağıtılmış, böylece vatandaşların tifüs konusunda belirli bir bilinç düzeyine ulaşması hedeflenmiştir.⁴²

Tifüs ile mücadelede yürütülen çalışmalara rağmen özellikle, nüfusu çok olan ve işçi nüfusun yoğun olduğu bölgelerde hastalığın önlenmesinde zorluklar yaşanmıştır. Bunun yanında, Mecliste yapılan bütçe görüşmelerinde yapılan açıklamalarda, Bakan Alataş, özellikle komşu ülkelerde tifüsten ölen kişi sayısının çok fazla olduğunu, Bakanlığın bu duruma düşmemek için en sıkı önlemleri alarak çalışacağını ve bu salgının da atlatılacağını kararlı bir biçimde ifade etmiştir.⁴³ Bursa'da da tifüse karşı alınan önlemler ve yürütülen çalışmaların bu bağlamda gerçekleştirildiği görülmüştür.

37 Sevilay Özer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını", *Belleten*, C. 80, S. 287 Yıl. 2016, s. 237.

38 Metinsoy, A.g.e., s. 429.

39 TBMM Z.C. İ: 27, C: 1, 25 Mayıs 1943, s. 210.

40 İsmail Çakırçoban, "II. Dünya Savaşında Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele" YÖK Tez Merkezi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 60.

41 BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 28.162.4.

42 BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 15.84.32.

43 TBMM Z.C. İ: 27, C: 1, 25 Mayıs 1943, s. 210.

Bu hastalık 1943'ün ilk altı ayında Bursa'da görülmemişse de kentin büyük şehirlerle olan yoğun teması göz önünde bulundurulduğunda, tifüsün yakında etkisini göstereceği düşünülmüyordu. Bu durum, şehrin tüm sağlık kadrosunu ve devlet kurumlarını bir araya getirmiş, salgın tehlikesine alınacak önlemler yapılan bir toplantı ile belirlenmiştir. Başkanlığını Bursa Valisi Fazlı Güleç'in yaptığı Vilayet Hıfzıssıhha kurulu toplantısında, hastalığa karşı atılacak adımlar ve alınacak önlemler belirlenerek, tifüsün salgına dönüşmesinin önüne geçmek amaçlanmıştır.⁴⁴

Alınan kararlar doğrultusunda, kentte belediyeye ait olan At pazarı Hamamı ve Çakır Hamam, yoksul ve ihtiyaç sahibi kişiler için ayrılmıştır. Ayrıca bu hamamların yanında oluşturulacak hijyen merkezlerinde, ısıtma kabinleri (etüv) kurularak, hamamları kullanan kişilerin kıyafetleri dezenfekte edilecek ve yıkanacaklara da sabun dağıtılacaktı. Bunun yanında sokaklarda yaşayan, kılık kıyafeti özensiz ve düzgün olmayan, üzerinde bit olabileceği düşünülen kişilerin, görevliler tarafından hamamlara yönlendirilmesi ve bu kişilerin ikametlerinin tespit edilerek temizletilmesi kararı alınmıştır. Tifüs özellikle, kalabalık ve toplu alanlarda daha kolay bulaştığından, başta birlikte yaşamanın yoğun olduğu cezaevlerinde mahkumlar bit muayenesine tabi tutulacak ve acilen bir hamam inşa edilecekti. Diğer yandan, ulaşım alanında önlemlerin sıkı tutulmasına özellikle önem verilmiş, her türlü kara ulaşımı araçlarında binecek kişi sayısı sınırlı tutularak, bu araçların düzenli bir biçimde dezenfeksiyon uygulanması kararlaştırılmıştır. Yine, çok sayıda kişinin bir araya geldiği en önemli sosyal mekanlardan bir tanesi olan sinema ve tiyatro gibi kapalı alanlarda, kullanılan koltukların kumaş kaplamalarının kaldırılması ve kentte bulunan konaklama merkezlerinin de düzenli olarak kontrolden geçirilmesi hedeflenmişti.⁴⁵

Haziran ayına gelindiğinde, kentte ilk tifüs vakası haberinin Yıldırım İlçesine bağlı Vakıf Köyünden alınması üzerine, sağlık ekipleri ivedilikle harekete geçerek müdahale de bulunmuşlar, köy karantina altına alınmış ve köylülerin dışarı çıkması sınırlanmıştır.⁴⁶ Ancak, diğer salgın hastalıklarda olduğu gibi tifüste de mücadelenin başarıya ulaşması, vatandaşların bilinç kazanması ve devlet ile iş birliği yapmasına bağlıydı.⁴⁷

Tifüs kişiden kişiye bit ile geçtiğinden, özellikle günlük sosyal yaşamın akış içerisinde olduğu toplu yaşam alanları, cezaevleri, fabrika ve okul gibi alanlarda temizlik şartlarının ve hijyenin sağlanmasına dikkat edilmesi, mücadelenin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından bastırılan bildiri ve afişlere göre, uygulamada birlikte hareket edilerek gerçekleştirilmesine çalışılmıştır.⁴⁸

44 "Lekeli Tifüse Karşı Tedbirler," *Bursa*, 1 Haziran 1943.

45 "Şehrimizde Tifüse Karşı Alınacak Tedabir," *Bursa*, 4 Haziran 1943.

46 "Vakıf Köyünde Tifüs Çıktı" *Bursa*, 8 Haziran 1943.

47 Musa Ataş, "Tifüsle Topyekûn Mücadele Lazımdır." *Bursa*, 8 Haziran 1943.

48 BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 177.224.1.

Hastalıkla mücadele noktasında özellikle kent kırsalında ve köylerde bilincin artırılması, vatandaşların temizliklerine dikkat ederek bittin korunmasının sağlanması bir zorunluluktur. Aksi halde hastalıkla mücadelede başarı söz konusu olamazdı. Bu nedenle, kentten yerel gazeteleri de bu konuya sıklıkla dikkat çekerek, Bursa'da kamusal alanda bu konuda bir bilincin oluşmasına çalışmışlardır. Gazeteler yayımladıkları yazılarda, hastalığa karşı mücadelede birlikte hareket etmenin önemini vurgulayarak, Bursalıları özellikle temizliklerine dikkat etmeleri konusunda uyarılmışlardır. Bit, hastalığın kaynağını teşkil ettiğinden, topluma zarar veren en tehlikeli unsurdu. Çevre ülkelerde ve savaşta, cephe gerisinde çok büyük ölümlere yol açıyor, düşman askerlerinden daha fazla kayba neden oluyordu.⁴⁹

Ancak tüm çalışmalara ve çabalara karşın tifüsün yurt genelinde hızla yayılmasının önüne geçilemedi. Bursa da Türkiye genelinde olduğu gibi hastalığın hız kazandığı merkezlerden biri olmuştu. Yerel yayın organlarının hastalığın yayılmasına karşı kaleme aldığı tüm yazılar, bittin uzak durulması ve kişisel hijyene, temizliğe dikkat edilmesi hususuna vurgu yaparken, bu mücadelede halka ulaşabilmek ve iş birliği yapabilmek hayati bir önem taşıyordu.⁵⁰

Hastalığın önüne geçmek noktasında, alınmaya çalışılan bir diğer önlem de tifüsün yaygın olduğu şehirlerle teması sıkı bir biçimde kontrol etmek olmuştur. Bu doğrultuda, başta İstanbul olmak üzere büyük ve kalabalık kentlerden gelen otobüsler her gün dezenfeksiyon işleminden geçirilmiştir. Bu süreçte kentte temizlik açısından adeta bir olağanüstü hâl ilan edilmişti. Her şeyden önce, her mahalleye tüm ateşli hastalıkların bildirilmesi için bir görevli tahsis edilmişti. Evlere odun ve sabun dağıtılarak vatandaşların yıkanması teşvik ediliyor, mahalleleri gezen dezenfeksiyon ekipleri, temizliğini ihmal eden kişileri cezaya tabi tutuyordu. Yıkanmak hastalığın önlenmesinde önemli bir paya sahip olduğundan, kentten bazı semtlerindeki hamamlar vatandaşlara ayrılmıştı. Bunun yanında, Bursa'da hizmet veren otellerin hijyen kurallarına azami dikkat göstermeleri mecburi tutulmuş, yüksek ısıda dezenfekte olmuş havluların ve nevresim takımlarının kullanımı mecburi tutulmuştu.⁵¹

1943 yılının sonuna gelinirken Bursa'da Umumi Hıfzıssıhha Meclisi'nin aldığı karar gereğince, bit taşıyan kişilere 5 ila 25 lira arasında ceza kesilmesi ve kişilerin ikametgahlarında karantinaya sokulması kararı alınmıştı.⁵² Bu doğrultuda kentte görevlendirilen ekiplerce düzenli kontroller yapılıyor, evler bit taramasından geçiriliyordu. Hijyen koşullarının sağlanmadığı evlere para cezası kesilmesinin de uygulandığı oluyordu. Bursa'da tifüsün salgına dönüşmesine engel olabilmek yolunda yoğun bir çalışma sürdürülüyordu.

49 Musa Ataş, "Tifüsle Mücadelede En Mühim Rol Vatandaşındır," *Bursa*, 22 Haziran 1943.

50 "Bitin Düşmanı Temizliktir", *Açıkses*, 21 Temmuz 1943.

51 "Şehirde Temizlik ve Kontrol İşleri," *Bursa*, 22 Haziran 1943.

52 "Lekeli Humma Hakkında Vilayetin Bir Karar Tebliği," *Bursa*, 19 Kasım 1943.

1944'e gelindiğinde, kentte gerçekleştirilen tarama sonuçlarına göre, kontrol edilen 100 hanenin 70'inde bit olduğu tespit edilmişti. Bu haneler ivedilikle koruma altına alınmış ve karantinaya dahil edilmişti.⁵³

Tifüs salgının önüne geçmek noktasındaki çalışmalar 1945 yılına gelindiğinde de hız kesmeden devam ediyordu. Kent belediyesi kendisine bağlı olarak kurduğu yüksek ısıli hijyen merkezi ile günlük 40 vatandaşa hizmet veriyordu. Ayrıca hastalığın yayılması noktasında, en çok tehlike arz eden mekanlardan olan Bursa Cezaevi'nde aynı anda çok sayıda mahkûma hizmet verebilen banyo bölümleri ve hijyen merkezleri kurulmuştu. Bu bağlamdaki faaliyetler kent kırsalında da hız kesmeden sürdürülüyordu. İlçelere bağlı köylerde oluşturulan temizlik merkezlerinin yanında, gezici olarak hizmet veren yüksek ısıli dezenfekte araçları (etüv) ve önemli merkezlere dezenfeksiyon için gönderilen 110 buğu bidonu bulunuyordu.⁵⁴

Savaşın sonuna gelinen günlerde, kent kırsalında tifüse karşı yürütülen çalışmalar halen sürdürülüyordu. Bu doğrultuda Bursa Sağlık Müdürlüğü tarafından hastalığa yolaçan parazitlerle mücadele ederek, salgının önüne geçmek amacıyla oluşturulan bir program da uygulamaya konulmuştu. Söz konusu süreçte özellikle, ilçelere bağlı köylerde bu programın yürütülmesi aracılığıyla hastalıkla mücadeleye ve DDT olarak kısaltılan Diklorofeniltrikloroetan adlı ilacın sevk edilerek, hastalara ulaştırılmasına önem verilmişti. İlerleyen aşamada bu ilacın tüm yurttaki kullanımıyla tifüslü hasta sayısı da giderek azalmıştır.⁵⁵

Savaş yıllarında tifüs hastalığı ile gerçekleştirilen bu zorlu mücadele sürecinde, aşı uygulamasına duyulan ihtiyacın kendini hissettirmesiyle, Sağlık bakanlığı tarafından görevlendirilen uzmanların Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Tifüs Mücadele Komisyonu Başkanı Dr. General Fox ile görüşmesi üzerine, tifüs aşısının öncelikle orduda kullanımı kararı 1943 itibarıyla alınmıştır.⁵⁶ İlerleyen süreçte, bu aşının halka da uygulanması ile vakaların giderek daha da az görüleceği tahmini yürütülmüştür. Hastalığa karşı alınabilecek tedbirlerden en önemlisi aşı uygulaması olduğundan, savaşın sonuna gelinen süreçte, Sağlık Bakanlığı bu konu üzerinde ehemmiyetle durmuş ve aşı stokuna yönelmiştir. Bakanlık elinde bulunun aşılardan bir bölümünün satışını Kızılay'ın İstanbul'daki satış ofisinden gerçekleştirirken, aşının satışının ivedilikle eczanelere de aktarılması için çalışmıştır.⁵⁷ 1945 yılına gelindiğinde ise tifüs aşısının tüm memur ve işçilere uygulanması yoluna gidilmiştir.⁵⁸ Bu aşının yurt genelinde gerçekleştirilen fedakar çalışmalarla halka uygulanması sonucunda, 1946'dan başlayarak hastalığa yakalanan kişi sayısı düşüş eğilimi göstermiş, 1966 ve 1970 yılları arasında ise ülke genelinde yalnızca iki vakaya rastlanmıştır. Böylece

53 "Lekeli Humma Tehlikesi Artıyor," *Bursa*, 14 Ocak 1944.

54 Kemal Sargut, "Lekeli Humma (Tifüs) Tehlikesi," *Ant*, 20 Ocak 1945.

55 "Köylerde Tifüs Mücadelesi", *Bursa*, 21 Haziran, 1946; Hot, A.g.t., s. 134.

56 BCA, Fon: 30.10.0.0. Yer: 56.377.14.

57 "Tifüs Hastalığı ve Alınacak Tedbirler," *Bursa*, 12 Aralık 1944.

58 "Memurlara Lekeli Humma Aşısı," *Bursa*, 20 Temmuz 1945.

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın ilk aşamasından itibaren topraklarında yürüttüğü tifüs mücadelesinden başarıyla çıkabilmiştir.⁵⁹

2.3. Sıtma Savaşı

Sıtma hastalığı, insanlara parazit taşıyan bir sivri sineğin sokması ile bulaşarak öldürücü olabilen ve nöbetler halinde titremeye neden olan bir hastalıktır.⁶⁰ Sıtma, Anadolu'da çok eski dönemlerden beri görülürken, hastalık 17. yüzyıldan sonra Avrupa coğrafyasında da ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet öncesindeki dönemde Osmanlı Devleti, çeşitli dönemlerde etkisi yoğun bir biçimde görülen sıtma ile mücadele içinde olmuştur.⁶¹ Ancak bu alandaki mücadelenin örgütlü ve planlı bir biçimde yürütülmesi II. Meşrutiyet'ten itibaren devreye girmiştir.

İmparatorluk coğrafyasında göreve gelen pek çok hükümet döneminde, hem Rumeli hem de Anadolu'da sıtma ile mücadelede çeşitli önlemlerin alınmasına çalışılmıştır. 1910 yılından itibaren; İstanbul, Bursa, Ankara, Sivas, Basra, Van gibi sıtmanın ağır bir biçimde etkili olduğu merkezlerde bataklıkların kurutulması, elverişli bölgelere okaliptüs ağaçlarının dikilmesi ve halkın bilinçlendirilmesi gibi önlemlerin alınması yoluna gidilmiştir. Ancak Ticaret ve Nafia Vekaleti bataklıkların kurutulması için yeterli bütçeyi ayarlayamamıştır.⁶²

Cumhuriyet öncesinde hükümetlerin sıtma ile mücadelede kullandığı bir diğer yöntem, halka bedava kinin dağıtımı olmuştur. Hükümetler, kininin halka yasal, sistemli ve düzenli bir biçimde ulaştırılması noktasında kararlılık içerisinde olmuşlardır. Toplum sağlığını korumaya çalışan Osmanlı Devleti, ihtiyaç duyulan kininin Hollanda ve İskoçya gibi çeşitli ülkelerden temin yoluna gitmiştir.⁶³ Ancak, sıtma ile mücadelede verilen tüm çabalara karşın, 1914 yılında I. Dünya Savaşının çıkması ve ardından yaşanan süreç bu alandaki çalışmalarını sonuçsuz bırakmıştır.

I. Dünya Savaşının ardından verdiği kurtuluş mücadelesiyle bağımsızlığını kazanan Türk Halkı, yeni savaşını salgın hastalıklara karşı başlatıyordu. İmparatorluk döneminde olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da sıtma Anadolu'yu kasıp kavurmuştur. Bilhassa çalışma çağındaki genç nüfus üzerinde verim kaybına neden olan bu hastalık, devlete ekonomik

59 Hot, *A.g.t.*, s. 135.

60 <https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/birimler/zoontik-vektorel-hastaliklar-db/SSS/Sitma.pdf> (Erişim: 11.05.2022)

61 1814 yılında Bursa'da sıtmanın etkisini yoğun bir biçimde hissetmişti. Nüfusun azalmasına, can ve mal kaybına yol açan bu hastalığın önlenmesi amacıyla kentte pirinç yetiştirmek yasaklanırken Bursa Sancak Beyi hükümetten hastalığa sebep olan bataklıkların da kurutulması talebinde bulunmuştur. Erol Karcı, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetlerinin Sıtma ile Mücadelesi (1908-1914)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017. s.284.

62 Karcı, *A.g.m.*, s.288.

63 Karcı, *A.g.m.*, ss.296-299.

olarak da zarar getirmiştir. Göreve gelen Cumhuriyet hükümetleri çeşitli yöntemler ile bu hastalıkla mücadele yoluna gitmiştir. Bu yıllarda yapılan pek çok yasal düzenleme ile hastalıkla mücadelenin kanuni bir zemine oturtulması amaçlanmıştır.⁶⁴ Nüfusu bir zenginlik kaynağı olarak gören devlet, tedavide kullanılan kinini halka ücretsiz olarak dağıtmıştır.⁶⁵ Bunların yanı sıra bataklık arazilerin ıslahı, karantina merkezlerinin açılması, sıtma mücadele heyetlerinin oluşturulması gibi önlemler de alınmıştır. Hastalıkla mücadelede devlet ve toplumun birlikte hareket etmesi gerektiğinden, devlet halkı bilinçlendirmeye yönelik çalışmalar da yapmıştır.⁶⁶

1924'ten itibaren fiili olarak sıtmaya karşı başlatılan çalışmalarla, sıtmanın yoğun olarak görüldüğü bölgeler belirlenmiş ve sıtma savaşı da başlatılmıştır.⁶⁷ 1926 yılında ise Sıtma ile Mücadele Kanununun çıkartılmasıyla, hastalıkla yürütülen mücadele programlı ve kanuni bir temele oturtulmuştur.⁶⁸ 1928'e gelindiğinde, Adana'da kurulan Sıtma Enstitüsü ile bu hastalığa karşı eğitim çalışmaları ön plana çıkarılmış, bilhassa kırsalda yürütülen dalak ve kan muayeneleri, bataklıkların kurutulması, çeltik tarlalarının kontrollü olarak ekimi ve hastalara ücretsiz kinin dağıtılması gibi uygulamalar sürdürülmüştür.⁶⁹

Erken Cumhuriyet döneminde sıtmaya yönelik olarak yürütülen bu yoğun mücadele, 1936'da Çeltik Ekim Kanunu'nun çıkarılması ve 1937 tarihinde Sıtma Mücadele Merkezlerinin sayısını artırılması ile devam etti.⁷⁰ Böylece II. Dünya Savaşı başlangıcına kadar uzanan süreçte ülke genelinde sıtma hastalığı taşıyan vatandaşların oranı yaklaşık %11'e kadar gerilemiştir.⁷¹

Fedakarlıkla yürütülen tüm çalışmalara karşın, II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Türkiye genelinde ortaya çıkan ekonomik ve sosyal tablo, sıtma ile gerçekleştirilen mücadelede hastalığın önüne geçilmesinde yetersiz kalınması ile sonuçlanmıştır. Yine bu dönemde, savaş gereğince ilan edilen seferberlik ile hastalıkla mücadelede görevli olan sağlık memurlarının sahadan çekilmesi, bu yıllarda sıtma vakalarının tekrar bir artış süreci içerisine girmesine sebebiyet vermiştir. Savaş yılları boyunca sıtma tedavisinde kullanılan ilaçların ve sivrisinek öldürücü maddelerin yurt dışından getirilememesi, yaşanan

64 Süleyman Tekir, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Sıtma ile Mücadele Faaliyetleri (1923-1930)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017. s.402.

65 Tekir, *A.g.m.*, s. 404.

66 Tekir, *A.g.m.*, s. 406.

67 Gül Karacaer Çakır, "Cumhuriyet Dönemi Toplum Sağlığı Politikalarında Bulaşıcı Hastalıklar 1920-1940", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 53, Y. 2021, s. 216.

68 Söhrab Mustafayev, "Cumhuriyet Döneminde Sıtma ile Mücadele ve Yasal Düzenlemeler (1923-1946)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 2, s. 1119.

69 Bursa sıtma mücadelesi bölgesinde yapılan bataklık kurutma çalışmalarıyla Karacabey'de Hacı Osman Azmağlı ve Danaçayırı Azmağlı bataklıkları ve bu civardaki çok sayıda sıtmalı arazi yürütülen özverili çalışmalar sonucunda kurutulmuştur. Tekir, *A.g.m.*, s. 416.

70 Karacaer, *A.g.m.*, s. 216.

71 Fatih Tuğluoğlu, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1934-1950)", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, S. 32, C. 4, Y. 2008, s. 357.

ekonomik sıkıntılara bağlı olarak artan bölgeler arası iç göç, hastalığın bir salgın halini almasında etkili olmuştur.⁷²

Savaş yılları boyunca sıtma vakalarının yoğun olarak görüldüğü bölgelerde Sıtma Mücadele Merkezleri açılarak hastalıkla savaşın aşamalı bir biçimde yürütülmesine gayret edildi. Özellikle kırsalda yürütülen çalışmaların hız kesmeden devam ettirilebilmesi için eğitimlerine devam eden tıp öğrencilerinin de sahada görevlendirilmesi yoluna gidildi. Hastalığa karşı halkta bir bilinç yaratmak üzere çeşitli kitap ve broşürler bastırılarak dağıtılmış, hastalıkla ilgili pek çok konferansın düzenlenmesi için Halkevleri de görevlendirilmiştir. Bunun yanında İktisat Bakanlığı ile anlaşarak, ihtiyaç olan yerlere cibinlik dağıtmak için cibinlik üretilmesi kararlaştırılmış ve Ereğli'deki kumaş fabrikası bu iş ile görevlendirilmişti. Ancak, sıtmaya karşı kullanılan kinin ilacının tedariki noktasına gelindiğinde, dünyada var olan savaş hali bu ilaca ulaşımı neredeyse imkânsız hale getirmişti. 1942 yılında Türkiye'nin ABD'den sipariş ettiği 10 ton kininden, nakliye gemisinin batması sonucunda sadece 5 tonu teslim alınabilmişti. Bunun üzerine kinin yerine kullanılan Atebrin adlı ilaç için afyon tedariki karşılığında 1750 kiloluk bir anlaşma yapılmış, bu ilacın da kullanımıyla 1943'te çalışmalar 800-900 kilo ilaç ile yürütülmüştü. Ancak devam eden sıkıntılar karşısında, 3000 kiloluk yeni bir atebrin anlaşması için girişimlerde bulunulmuşsa da kinin ekim ve üretim bölgelerinin savaş hali nedeniyle tahribatı dünyanın her bölgesinde bu ilacı ulaşılamaz hale getirmişti.⁷³

Yalnızca sivil alanda ve kırsalda değil, Türk Ordusunda da sıtma en fazla etkili olan ve ordumuzu doğrudan etkileyen salgın hastalıklar arasında olmuştur. 1939 ve 1945 yılları arasında sadece sıtmadan vefat eden erlerimizin sayısı 1744'ü bulmuştu.⁷⁴ Sıtma mücadelesi topyekûn bir karakter arz ettiğinden, Milli Savunma Bakanlığı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile birlikte hareket ediyor, ordu için gerekli olan kinin bu biçimde temin ediliyordu. Askerlik görevini yerine getirmekte olan erlerin, maruz kaldığı zorlu yaşam koşulları bünyelerini zayıflatıyordu.⁷⁵ 1941 yılında Polatlı'da askerlik görevini yerine getirmekte olan Bursalı Er Sabri San, üçüncü kez sıtma nöbetine tutulduğunu belirterek geçirdiği nöbetler ile ilgili olarak günlüğüne şu notları düşüyordu: *"Vücutumun her tarafı[nda] on para büyüklüğünde kabarcıklar peyda oluyor."* Bu notlardan, ilerleyen günlerde, 1941 Aralık ayında, Sabri San'ın geçirdiği hastalık dolayısıyla hastaneye yatırılarak müşahede altına alındığını da görüyoruz.⁷⁶ Savaşa her an Türkiye'nin de dahil olması ihtimali ve askerler arasında önü alınamayan salgınların yaşanması, salgın durumunu daha da tehlikeli bir hale getiriyordu.

72 Tuğluoğlu, A.g.m., s. 358.

73 TBMM Z.C. İ: 27, C: 1, 25 Mayıs 1943, ss. 208-209.

74 Ersoy Zengin ve Serdar Gökteş, "İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk ordusunda Yaşanan Salgın Hastalıklar ve Ölümler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 6, S. 3, Y. Eylül 2020, s. 1081.

75 A.g.m., s.1082.

76 San Ailesi Arşivi, Sabri San'ın askerlik günlüğüne 11 Ağustos 1941 tarihinde aldığı not.

Bursa yereli açısından değerlendirildiğinde ise sıtmanın bu tarihlerde kentte bir salgın halini aldığını söylemek mümkündür. Bilhassa Bursa'nın verimli tarım ovaları niteliğinde olan sulak tarım arazilerinin sıklıkla bulunduğu Karacabey, Mustafakemalpaşa ve Yenişehir gibi ilçelerde mevsimin yağışlı geçmesi ile yaşanan sel baskınları, sıtmanın bu bölgelerde ve diğer ilçelerde hızla yayılmasında etkili olmuştur. Özellikle Yenişehir ilçesi sınırları içerisinde yer alan ve geniş bir alana sahip olan Marmaracık gölü, hastalık üreten bir kaynağa dönüşerek çevresindeki köyleri sıtmaya boğmuştur.⁷⁷

1940'ta iklimin yağışlı geçmesi ile yaşanan sel, söz konusu ilçelerde büyük bir yıkıma sebep olmuş ve sıtmanın bölgede yayılması için elverişli şartları yaratmıştır. Buna göre hem Karacabey hem de Mustafakemalpaşa'da 20 bin hektarın üzerinde tarla ve ekili alan sular altında kalmış, yüzlerce hane yıkılmış ve pek çok kişi hakkında kayıp ilanı verilmiştir. Maddi-manevi büyük bir yıkıma sebep olan sel suları, ilerleyen süreçte bölgede yaşanacak sıtma salgınının altyapısını da oluşturmuştur.⁷⁸

Bu aşamada salgının hızla yayıldığı ilçelerden biri de Gemlik'ti. Kısa zamanda ilçede yayılan hastalık bilhassa çocuklar arasında etkili olurken, kırsalda hastalıkla yürütülen mücadele, gezici sağlık memurları tarafından gerçekleştiriliyordu. Bursa'daki sıtma mücadele bölgesi, 1940 tarihinde bünyesinde altı şube bulunduruyor ve iki yüz yedi köyü kapsıyordu. Bölgede hastalığa karşı fedakarlıkla sürdürülen çalışmaların programlı bir şekilde gerçekleştirilmesine çalışılıyor, sıtmaya karşı kullanılan kinin ve atebrin gibi ilaçların köylülere düzenli olarak dağıtılması sağlanırken, sekiz doktor ve on dokuz sağlık memuru bilfiil mücadelenin içerisinde yer alıyordu.⁷⁹

Kent yerelinde yürütülen bütün çalışmalara karşın, daha önceki süreçte Mustafakemalpaşa ve Karacabey'de etkili olan yağışların sebep olduğu baskınlarla, birçok köy ve ekili arazi sular altında kaldığı gibi bu sellerin neden olduğu iktisadi kayıp, bölgede yaşayan vatandaşları savaş zamanı mağdur konuma düşürmüştür.⁸⁰ Bu bölgede bulunan sulak arazinin gün geçtikçe bataklık haline gelmesi ile bölgede sivrisineklerin çoğalmasının önü alınamamış ve sıtma bu çevrede daha da etkili hale gelmiştir. Sıtmanın adeta bir afet haline geldiği bu süreçte, Karacabey ilçesine bağlı Gönü köyünde, 1941 yılının verilerine göre Ekim-Kasım ayları arasındaki bir aylık süreçte, altı doğum olurken vefat eden kişi sayısı kırk dört olmuş, yani köyde ölüm oranı doğum oranının kat be kat üzerinde seyretmiştir.⁸¹

Bölgede sıtma hastalığının bu kadar ağır bir tablo ile seyretmesinde, Karacabey ve Mustafakemalpaşa ilçelerinin sulak ve verimli toprak yapısı

77 BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 633.86.1.

78 BCA, Fon: 30.01.0.0, Yer: 121.770.1.

79 Galip Fuat, "Bursa'da Sıtma Mücadele İşleri," *Tasvirî Efkhâr*, 12 Temmuz 1940.

80 Musa Ataş, "Karacabey Faciası," *Bursa*, 7 Şubat 1941.

81 "Karacabey Havalisinde Sıtma Bir Afet Halini Almış Bulunuyor," *Bursa*, 7 Şubat 1941.

nedeniyle çeltik ziraatının yaygın olarak yapıldığı bölgeler olması, hastalığın yayılmasında etkili olan bir diğer unsur olmuştur. Söz konusu ilçelerde ortaya çıkan salgın tablosu nedeniyle bu bölgede çeltik ekimi bir süre yasaklanmış fakat, bu yasağın uygulamaya konulduğu aşamaya kadar çeltik ziraatı bölgenin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Bölgede çeltik ziraatına yönelik faaliyetler, II. Dünya Savaşı'ndan önceki süreçte, 1936 tarihinde yürürlüğe giren Çeltik Ekimi Kanunu ile düzenlenmiş buluyordu. Buna göre, pirinç yetiştiriciliği bölgede oluşturulan komisyonların denetim ve kontrolünde gerçekleştirilmiş, savaşın başlamasına kadar geçen sürede sıtma ile mücadele teşkilatı da bölgede faal olarak bu alanda etkili olmuştur.⁸²

Karacabey ve Mustafakemalpaşa ilçelerinde her ne kadar pirinç yetiştiriciliği üzerinde bir denetim kurularak kontrol sağlanmışsa da bu ürünün zirai değeri ve yüksek finansal getirisi yerel üreticilerin kısa süre sonraki itirazlarını gündeme getirmiştir.⁸³ 1943 yılına gelindiğinde çeltik ziraatı yapan üreticiler, Bursa'daki çeltik üretiminin de Çanakkale ve Balıkesir illerinde yürütüldüğü gibi tamamen yasaklanmak yerine, alanında uzman olan bir görevlinin denetim ve kontrolünde gerçekleştirilmesini istemişler ve ilgili makamlara taleplerini iletmışlerdir.⁸⁴ Fakat, daha sonraki dönemde, ekim işlemlerinin kontrol ve denetiminin köylerde bulunan ihtiyar ve köy mutemet heyetlerine bırakılması, pirinç yetiştiriciliği denetimini zayıflatarak hastalığın salgın haline dönüşmesinde etkili olmuştur.⁸⁵

Savaş yılları boyunca Sıtma Mücadele Teşkilatı, Bursa'daki salgın ile savaşta ve hastalığın yerelde geriletilmesi amacıyla önemli çalışmalarda bulunmuştur. Bu doğrultuda, bataklıkların kurutulması amacıyla çok sayıda su kanalı yapılmış ve su arkları inşa edilmiştir. Ayrıca 1941-1946 yılları arasında il genelinde toplamda yaklaşık 67 km uzunluğunda kanal açma çalışması gerçekleştirilerek 162 hektarlık bataklık arazi kurutulmuş, tarım ve kullanım alanı haline getirilmiştir. Bu çalışmalar sayesinde Karacabey ve Mustafakemalpaşa ilçelerinde bulunan sıtmalı hasta sayısının da giderek azaldığı görülmektedir. Buna göre 1941 yılı itibariye her iki ilçede sıtmalı sayısı toplamda 320 bin civarındayken 1944 yılına gelindiğinde bu sayı 10 bin kişiye düşmüştür.⁸⁶

Savaşın sonuna yaklaşıldığı yıllarda, kent yerelinde hastalık ivmesini kaybetmiş ve vakalar giderek bir düşüş eğilimi içerisine girmiştir. Özellikle, Orhaneli ve Büyükorhan gibi Bursa'nın dağlık ilçeleri ve bunlara bağlı olan köylerde, sıtma hastaları bulunmazken, bunların dışındaki tüm ilçelerde ova ve sulak arazide yer alan bölgelerde yaklaşık 218 köy Sıtma Mücadele Teşkilatının çalışma alanı içerisine alınmıştır.⁸⁷

82 T. C. R.G., 3039 Sayılı Çeltik Ekimi Kanunu, (23 Haziran 1936) S. 3337.

83 BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 633.86.1

84 "Bursalıların Anlatmakta Zorluk Çektikleri Bir İki Dert," *Vakit*, 15 Ağustos 1943.

85 "Sıtmayı Tevhit Eden Amiller Neler Olabilir?" *Açıkses*, 12 Şubat 1941.

86 "Sıtmanın Azalmasındaki Sebepler," *Bursa*, 6 Mart 1945.

87 "Vilayetimizde Sıtma Hastalığı Azalıyor," *Bursa*, 22 Ağustos 1944.

Yurt genelinde, sıtma hastalığına yönelik mücadelenin daha yoğun ve hummalı bir biçimde gerçekleştirilmesi amacı doğrultusunda, 1945 tarihinde Sıtma İle Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun kabul edilmiş, böylece artan salgın rakamlarına karşılık yeni bir mücadele kararı alınmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen çalışmalar ile 55 kent ve 11 bölgeyi içerisine alan, 310 şubesiyle yaklaşık 17 bin köye hizmet veren, oldukça geniş bir olağanüstü sıtma savaşı bölgesi oluşturulmuştur.⁸⁸ Kısa süre sonra Bursa da Bakanlar Kurulunun aldığı karar ile olağanüstü sıtma savaş bölgesi olarak ilan edilen kentler arasında yer almıştır.⁸⁹

Kentte salgın ile mücadelenin hız kazanmasıyla Bursa Sıtma Mücadele Başkanlığının altı olan şube sayısı ona çıkartılmış, Mudanya, Gemlik ve İnegöl ilçelerinin yanında Orhaneli de bir mücadele merkezi haline getirilmiştir. İl genelinde mücadele alanında çalışan doktor sayısı ona yaklaşırken, mücadele bölgesi kapsamına alınarak salgınla mücadelenin hız kazandığı köy sayısı da 218'den 281'e yükseltilmiştir.⁹⁰

Aşağıdaki tabloda verilen rakamlara dayanarak salgınla mücadelenin ikinci döneminde alınan söz konusu ciddi önlemlerin kısa sürede başarı getirdiği ifade edilebilir.

Yıllar	Yoklama yapılan kişi sayısı	Kan Yoklaması	Tedavi edilen sıtmalı	Kinin sarfiyatı (Kg)	Atebrin (Kg)
1939	99.000	33.000	31.000	287	
1940	156.000	25.000	55.000	486	
1941	153.000	40.000	59.000	573	
1942	138.000	61.000	54.000	260	13
1943	158.000	52.000	59.000	193	36
1944	146.000	23.000	45.000	102	37
1945	61.000	46.000	55.000	6	90
1946	135.000	6.000	44.000	9	96

Tablo 2. 1939-1946 Yılları arasında Bursa Sıtma Savaşı Bölgesi'nin Çalışmaları.⁹¹

88 Fevzi Çakmak, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtlarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nin Sıtma Savaşı (1920-1946)," *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017), s. 453.

89 T.C. R.G., 3/2324 Sayılı 53 İlin Sıtma ile Olağanüstü Savaşın Yapılacağı Bölgeler Olarak Tespitine Dair Karar, (4 Nisan 1945), S. 5973.

90 TBMM Z.C. D. 7, C. 20, B. 12, 17 Aralık 1945.

91 "Şehrimizde 8 Aylık Sıtma Savaşı," *Bursa*, 22 Ocak 1946.

Tabloda sunulan veriler incelendiğinde, savaşın ilk yılından itibaren sıtmalı hasta sayısının hızla arttığı ve rakamların giderek daha da yükseldiği gözlemlenirken, 1940 yılında yüksek seviyelere çıkan yoklama yapılan kişi sayısının, alınan önlemlerle daha sonraki yıllarda bir düşme eğilimi içeresine girdiği görülmektedir. Ancak, bu durum savaşın en zorlu geçtiği dönem olan 1943'te tepe noktasına ulaşmıştır. Bu bağlamda, tablodan yola çıkarak değinilmesi gereken bir diğer durum da tedavi edilen sıtmalı kişi sayısının yıllara göre gösterdiği değişkenliktir. Buna göre, 1941 ve 1943 gibi hasta sayısının çok olmasıyla doğru orantılı olarak tedavi edilen kişi sayısı da yüksek olurken, 1945 yılına gelindiğinde, tarama yapılan kişi ve tedavi edilen kişi sayısının ters orantılı olduğu dikkati çekmektedir. Tablodaki veriler ile ortaya konulan bu durum, 1945 yılında sıtma mücadelesinin tekrar yoğunlaşması ve fedakârca gerçekleştirilen çeşitli çalışmalardan kaynaklanmaktadır. Diğer yandan, sıtma ile mücadelenin ivme kazandığı bu dönemde, hasta olmasa da risk taşıyanlar da tedavi sürecine tabi tutulmuşlar, 1945 ve 1946 yıllarında sıtma tedavisi için dağıtılan kinin miktarı 15 kg olurken, atebrin adlı ilacın toplam miktarı ise yaklaşık 186 kg'a ulaşmıştır.⁹² Bunların yanında, kent genelinde dere ve bataklık gibi sivrisineklerin kolayca üreyebileceği sulak alanların kurutulmasına yönelik çalışmalara devam edilmiş ve sıtma ile mücadele yerelde yoğun bir biçimde sürdürülmüştür.

Sıtma hastalığına karşı yürütülen çalışmalar 15 Şubat 1946 tarihinde çıkarılan "Sıtma Savaşı Kanunu" ile daha da güç kazanmıştır. Özellikle, ülke nüfusunun gelişimi için büyük bir tehdit olarak görülen bu hastalığın tamamen ortadan kalkması hedeflenmiştir.⁹³ Yeni ilan edilen kanun ile sıtma savaşı bölgelerinin sayıları artırıldığı gibi bu bölgeleri kapsayan, 403 doktor ve 1663 sağlık korucusu yönetiminde ve her biri en az 20 yataklı, 12 geçici sıtma hastanesi kurulmuştu. Ayrıca, sıtma savaşının yürütüldüğü her bölgede vatandaşlar, genel muayenelere katılarak aile üyelerini de muayene ettirmekle mükellef hale getirilmişlerdir.⁹⁴ Bursa yerelinde ise Karacabey ve Mustafakemalpaşa ilçelerinin, sıtmanın yoğun olarak etkili olduğu Demirel, Azatlı ve Karaoğlan gibi köylerinde bulunan bataklıklar kurutulmuş buralarda ziraat teşvik edilmiştir.⁹⁵

Cumhuriyetin erken yıllarından itibaren sıtma alanında yoğun bir mücadele gerçekleştirilmişse de 1939 yılından itibaren II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Türkiye'de kendini gösteren olumsuz yaşam koşulları, hastalığın tekrar bir salgın haline dönüşmesine yol açmıştır. 1939-1944 yılları arasında sıtma ile gerçekleştirilecek savaşa, yaklaşık on milyonluk bir bütçe ayrılarak, bu alandaki çalışmaların örgütlü ve düzenli bir biçimde sürdürülmesi

92 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, DİE, Ankara, 1948, s. 172.

93 T.C. R.G., 4871 Sayılı Sıtma Savaşı Kanunu, (21 Şubat 1946), S. 6238.

94 Tuğluoğlu, A.g.m, s. 358.

95 Bu bölgede gerçekleştirilen bataklıkların kurutulması sırasında dört köyün sakinlerine de iş mükellefiyeti uygulanmış, çalışmaya yaklaşık 1679 köylü katılmıştır. "Bölgede Sıtma Savaşı," *Bursa*, 25 Ekim 1946.

hedeflenmiştir.⁹⁶ Söz konusu yıllar süresince, mücadele alanındaki görüşmeler ve tartışmalar Türkiye Büyük Millet Meclisinde yoğunlukla kendini göstermiştir. Sıtma, özellikle ülkenin genç ve ekonomik hayatında yer alan kuşağı üzerinde etkili olduğundan, iktisadi ve sosyal alanda da olumsuz bir etki ortaya çıkarmıştır. Ülkemizde sıtmaya karşı yürütülen savaş, ilerleyen yıllarda da sürdürülmüştür. Bu bağlamda 1960'ta çıkartılan 7402 sayılı Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun ile bu alandaki faaliyetlere devam edilmiş, sıtmanın ülkemiz üzerindeki etkisine kararlı bir biçimde, fedakârca yürütülen çalışmalarla son verilmiştir.⁹⁷

2.4. Tüberküloz (Verem)

Anadolu'da "ince hastalık, ciğerlerdeki duman ve zafiyet" gibi isimlerle de adlandırılan verem hastalığı, tüberküloz bakterisinin solunum yollarından insan vücuduna girmesi sonucunda, özellikle gıdasızlık, geçim sıkıntısı, yorgunluk ve uykusuzluk gibi şartlar ile daha da güçlenerek, akciğerlerde yoğun bir iltihabın gelişmesine sebep olan bulaşıcı bir hastalıktır.⁹⁸

19. yüzyılda dünyada hâkim olan modern devlet anlayışı, en önemli zenginlik kaynağı olarak görülen nüfusun zarar görmesini engellemek üzerine kurulmuştur. Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti de vereme karşı yürütülen çalışmalarını erken yıllarda başlatmıştır. Bu bağlamda gerçekleştirilen ilk eylemlerden biri II. Abdülhamit döneminde, Berlin'e hastalıkla ilgili uzmanlaşmak noktasında bir heyet gönderilmesi olmuştur. İlerleyen süreçte, verem ile mücadelenin daha da ön plana çıkmasıyla Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane bu konu üzerine ilk toplantısını yapmıştır.⁹⁹ II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde verem, İmparatorluğun başkentinde yoğun bir biçimde etkili olurken, bu süreçte hastalıkla mücadelede dispanser ve sanatoryumların önemi ön plana çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk mücadele cemiyeti, 18 Haziran 1918'de kurulmuştur. Cemiyet mücadele çalışmalarında, broşürler bastırarak, toplumsal hijyen kurallarına uyulması ile halkın verem hakkında eğitilmesine çalışırken, özellikle kadın ve çocukların bilgilendirilmesini amaçlamıştır.¹⁰⁰

Cumhuriyetin erken yıllarında ise daha önceki dönemlerde vereme karşı başlatılan mücadele genişleyerek devam etmiştir. Ancak, bu alanda sürdürülecek mücadeleye, genç Cumhuriyetin yaşadığı mali yetersizlikler damga vurmuştur. Bu nedenle, Sağlık ve İctimai Muavenet Bakanlığı, aktif olarak çalışan dispanser ve sanatoryum gibi kurumlara, çıkardığı yasa ve yönetmeliklerle destek

96 Sevilay Özer, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'da Sıtma," *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 484.

97 T.C. R.G., 7402 Sayılı Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun, (11 Ocak 1960), S. 10402.

98 Fatih Tuğluoğlu, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 0, S. 13-14, Y. 2012, s. 10.

99 Ceren Gülser, İlikan Rasimoğlu, "Verem İyi Olur Bir Hastalıktır: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Siyaset", *Toplumsal Tarih*, S. 296, Yıl: 2018, s.50.

100 *A.g.m.*, s 51.

olmuştur. Bu dönemde 1-3 Eylül 1925 tarihinde ilk olarak toplanan I. Milli Tıp Kongresinde, verem ile mücadele alanında uzman personelin yetiştirilmesi, prevantoryum ve sanatoryumların açılması kararı alınmıştır.¹⁰¹

Bu hastalığın tedavisinde, özellikle yüksek kesimlerde ve dağlarda yer alan iklim koşulları tercih edilen bölgeler olmuştur.¹⁰² Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çok sayıda açılan sanatoryumlarda bu durumun etkisi görülebilmektedir.¹⁰³ Bu doğrultuda, hastanelerin yanında Verem Sanatoryumlarının açılmasına yönelik maddeler, Cumhuriyetin ilk döneminden itibaren sağlık programlarında yer alırken, ülkemizin ilk Verem Savaş Dispanseri ise 1923 yılında açılmıştır. Bu gelişmenin ardından ilk olarak 1924 yılında Heybeliada Sanatoryumu hizmete başlamıştır. Bu gelişmeyi takiben, ilerleyen süreçte pek çok değişik yerde sanatoryumlar açılmıştır. Özellikle 1934 yılında çıkarılan Hususi Hastaneler Nizamnamesiyle, açılması planlanan sanatoryumlar için havası temiz ve sert rüzgarlara maruz kalmayan bölgelerin seçilmesine önemle dikkat çekilmiştir.¹⁰⁴

Verem alanındaki bu çalışmaları, Türkiye Verem Savaş Derneği'nin kurucularında olan Dr. Ali Tefvik Salim Sağlam'ın Lahey Uluslararası Verem Konferansına katılımı izlemiştir. Cumhuriyetin erken yıllarında verem alanında verilen bu fedakâr mücadele, 1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanununun uygulamaya konulmasıyla daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. Bu çerçevede, yürütülen çalışmalar ile 1930'lu yılların ortalarında veremden ölen kişi sayısında ciddi düşüşler yaşanmıştır.¹⁰⁵

1939 itibariyle, II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, ülkede kendisini hissettiren ağır sosyal ve ekonomik şartlar sonucunda, ülkemizde verem hastalığına yakalanan vatandaş sayısı tekrar hızla yükselişe geçmiştir. Bu süreçte özellikle, orduyu etkisi içine alan veremin önüne geçilememiş, izinli olarak evlerine giden askerler Anadolu'da verem vakalarının hızla yükselmesindeki en önemli faktör olmuştur.¹⁰⁶ Halkın büyük yoksulluk çektiği, gıdasızlık ve açlık ile mücadele ettiği bu yıllarda, veremin ülkede sebep olduğu zarar büyük olmuştur. 1942-1948 yılları arasında ülkenin en gelişmiş beş kenti üzerinde, 2 milyon 775 bin vatandaş ile yapılan istatistiklere göre, veremden ölen kişi sayısı 5.851 olmuştur. Buna göre, veremden yüz binde 200 vefatın olduğu Türkiye'de söz konusu hastalıktan kaynaklanan kayıpların oranı oldukça fazlaydı.¹⁰⁷

101 A.g.m, s.53.

102 Abdülkadir Lütfi, "Akciğer Vereminde İklim ve İrtifa İstibatları ve Sanatoryum İntihabı", *Anadolu Kliniği*, S. 1, Y. 2, Haziran 1934, ss. 1-4.

103 Ahmet Coşkun Tekin, "1939-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Veremle Mücadele Faaliyetleri", *Journal Of Universal History Studies*, C.1, S. 1, Y. 2018, s. 2.

104 Sevilay Özer, "Türkiye'de 1923-1950 Yılları Arası Verem" *Turkish Studies*, S.15, C.4, Y. 2020, s. 874.

105 Tekin A.g.m, ss. 1-3.

106 Özer, "Türkiye'de 1923-1950 Yılları Arası Verem", s.874.

107 Tuğluoğlu, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", s.13.

Fakat, Sağlık Bakanlığı'nın 1946 yılı boyunca metodolojik ve sistemli bir biçimde yürüttüğü çalışmaların sonucunda, ülkede görülen verem vakalarında ciddi bir düşüş yaşanmış, 1947 yılı içerisinde de çalışmalar yine bu disiplin ve sistematik içerisinde yürütülmüştü. Bu doğrultuda, Heybeliada Sanatoryumuna 260 kişi kapasiteli bir bölüm eklenerek, toplamdaki yatak sayısı 520'ye çıkarılmış, Cerrahpaşa Hastanesinde bulunan 65 yataklı verem bölümüne de 200 yatak kapasiteli bir bölüm daha eklenerek, buradaki imkanlar genişletilmiş ve Haydarpaşa Hastanesine ek olarak 100 yatak kapasiteli verem bölümünün inşaa çalışmaları hızla sürdürülmüştür. Ayrıca, başta Bursa olmak üzere, Trabzon, Ankara ve Eskişehir gibi pek çok kentte yer alan Verem Savaş Dispanserlerinin eksikleri tamamlanarak tüm ihtiyaçları karşılanmıştı. Yine Kastamonu'da bulunan Verem Hastanesi'nin onarılarak, kadro ve iaa temini sonrasında 250 kişilik kapasite ile çalışmalarını sürdürmesi ve Trabzon'da bulunan eski bir hastanenin, 60 yatak kapasiteli bir verem tecrit hastanesine dönüştürülmesi hedeflenmişti. Diğer yandan, kentlerde hizmet vermekte olan devlet hastanelerine röntgen ve pnömotoraks ekipmanı eklenerek, her hastaneye en az 5 verem yatağı konulması ve böylece kapasitenin toplamda 150 kişi kadar daha artırılması planlanmıştı. Bu dönem içerisinde gerçekleştirilen çalışmalar ile ülke çapındaki hastane ve sanatoryumlarda mevcut halde bulunan 750 verem yatağına, 960 yatak daha ilave edilerek bu sayının toplamda 1710'a yükseltilmesi hedeflenmiştir. Diğer yandan Adana, İstanbul ve Rize gibi önemli kentlerde bulunan verem dispanserlerine röntgen cihazları temin edilerek eksiklerin giderilmesine çalışılmıştır. Verem savaşının ülke genelinde sistemli bir biçimde yürütülmesi amacıyla, Valiliklere direktif verilerek Verem Derneklerinin kurulumu yurt genelinde teşvik edilmiştir.¹⁰⁸

Verem Hastalığına karşı yürütülen söz konusu çalışmalar Bursa yereli açısından değerlendirildiğinde, kentte erken dönemlerden itibaren fedakâr bir mesainin harcadığı görülmektedir. 1930'lu yıllardan itibaren faaliyetlerine başlayan ve Dr. Mesut Bey'in bünyesinde görev yaptığı Bursa Verem Dispanseri, kent yereli haricinde çevre ve komşu illere de hizmet vermiştir.¹⁰⁹

Savaş ile kent yerelinde kendisini hissettiren ağır yaşam koşulları ve Bursalıların fakirlik ve yoksulluk karşısında verdiği yaşam mücadelesi, verem hastalığının kısa sürede daha da yayılması için elverişli koşulları oluşturmuştur. Yoksul kesimlerde daha fazla görülen verem, kentteki muhtaç ve yoksul vatandaşlar üzerinde çok kısa süre içerisinde etkili olmuştur.¹¹⁰ Özellikle, şehrin sahip olduğu nemli iklim yapısı ve kentsel yapılaşmadaki çokluk, halihazırdaki verem hastaları için var olan koşulları daha da elverişsiz hale getirirken, hastalık, kentte faaliyet gösteren fabrikaların işçileri arasında hızla yayılmıştır. Geçim sıkıntısı içerisindeki işçilerin çalıştığı fabrikalar, hastalığın yayılmasında etkili olan elverişsiz koşulların var olduğu bir diğer unsur olmuştur.¹¹¹

108 BCA, Fon: 30.10.0, Yer: 114.80.18.

109 *Bursa İl Yıllığı*, Vilayet Matbaası, Bursa, 1934. ss. 13-15.

110 Sadi Irmak, "Veremle Savaş," *Ant*, 12 Mayıs 1945.

111 "Bursa'da Veremle Savaşılmaz mı?," *Ant*, 14 Kasım 1944.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasından önceki yıl olan 1938 itibariyle, Bursa'da verem hastalığından kaynaklanan ölümlerim sayısı 215'ti. Ancak bu rakam ilerleyen yıllarda sürekli bir artış göstererek 1942 yılına gelindiğinde 295'e ulaşmış ve Bursa, veremden kaynaklanan ölümlerde 100 binde 380 oranıyla Türkiye genelinde dördüncü sırada olmuştur.¹¹²

Verem hastalığı, bu mikrobun kapılmasının ardından ciddi bir seviyeye ulaşmadan belirti göstermeyebiliyor. Dolayısıyla Bursalılar arasında özellikle sağlık koşullarının sağlanamadığı ortamlarda çok büyük bir hızla yayılıyordu. 1944 yılına gelindiğinde veremin kadın ve çocuklar arasında görülme oranı %40 gibi yüksek bir orana ulaşmıştı. Durumun bu noktaya ulaşmasında kent sakinleri arasındaki bilinçsizlik ve günlük yaşamda hijyen koşullarına uyulmaması, en önemli sebeplerin başında geliyordu. Hatta zaman zaman verem mikrobunu taşıyan hastalar, hastalığın erken belirtilerini sıtma ile karıştırdıklarından, yanlış tedavi görüyorlar ve bu durum veremin halk arasında daha da yayılmasına sebep oluyordu.¹¹³

Verem, Bursalılar arasında öyle yayılmış ve vakalar o kadar hız kazanmıştı ki hastalıktan ardı ardına vefat edenler, sonbaharda dökülen yapraklara benzetiliyorlardı. Neredeyse her evden bir cenaze çıkıyor, bu cenazeler defin öncesi yine kendi evlerinin avlularında gasilhane işlemi görüyorlardı. Bu durum hastalığın yayılması tehlikesini daha da artırarak, hane halkının sağlıklı bireylerini de tehdit ediyordu. Bu nedenle kent halkının verem hakkında acilen daha da bilinçlendirilmesi gerekiyordu.¹¹⁴

İlerleyen süreçte, kentte veremin önüne geçilemediği gibi 1947 yılına gelindiğinde Bursa, Türkiye genelinde en fazla vefatın yaşandığı kent konumunda bulunuyordu. Özellikle, ilçeler ve kırsalda verem bir faciaya dönüşmüştü. Aynı yıl veremden kaynaklanan ölümler 358 kişiye ulaştığı gibi oran olarak yüz binde 384 gibi yüksek bir noktaya çıkmıştı. Bu durum Bursa açısından önemli bir tehlike oluşturuyordu. Yurt geneli açısından değerlendirildiğinde, söz konusu oran, Türkiye'nin öne çıkan kentlerinin tümünün veremden kaynaklanan ölümlerini aşırıyordu.¹¹⁵

Kentte vereme karşı fedakârca yürütülen çalışmalarda en önemli adım, yine 1945'ten itibaren açılması planlanan Bursa Verem Savaş Derneği'nin, 1947 yılında faaliyetlerine başlaması ile atılmıştır.¹¹⁶ Ancak bu süreçte çalışmalarını uzun yıllardır sürdüren Verem Savaş Dispanseri, kapasite olarak yetersiz kaldığından, kent sakinlerinin ihtiyaçlarına cevap veremez noktaya gelmişti.

112 BCA, Fon: 30.1.0.0, Yer: 77.482.6.

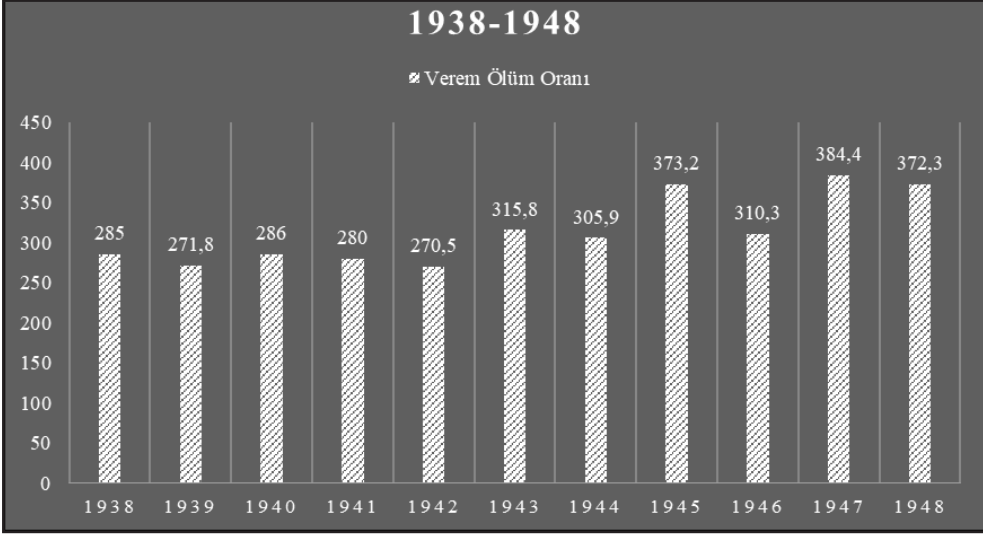
113 İzzet Arkan, "Sıtma ve Verem," *Ant*, 6 Mart 1945.

114 "Evlerde Ölü Yıkılabiliyor," *Açıkses*, 27 Aralık 1944.

115 Neşati Üster, "Bursa'da Veremle Savaş Organizasyonu," *III. Türk Tüberküloz Kongresi Bildirileri*, İstanbul Matbaası, 1957, s. 235.

116 "Şehrimizde Bir Veremle Mücadele Cemiyeti Kuruluyor," *Açıkses*, 14 Nisan 1945; "Bursa Haberleri," *Nilüfer*, S. 2, Y. 1945, s. 15.

Hastalar sıklıkla kontrol edilemiyor, bazı hastalar için ancak birkaç ay sonrasında muayene randevusu verilebiliyordu. Bu durum karşısında, Yıldırım ve Muradiye semtlerinde kentin hem doğusunun hem de batısının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla iki dispanser daha açılmıştır. İlçe ve köyleri kendi aralarında paylaşan bu dispanserler, ortak mesai yürüterek, yoksulluk sebebiyle tedavi olamayan Bursalılara doğrudan sağlık hizmeti vermişlerdir.¹¹⁷

Şekil 3. Bursa'da Yıllara Göre Verem Ölüm Oranları (1938-1948)

Savaşın başlamasından önceki süreçte Bursa'da vereme bağlı ölümler de bir düşüş mevcutsa da bu eğilim, II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile sona ermiştir. 1939 yılından itibaren kentte vereme bağlı ölüm oranı hızla artarken özellikle 1943 ve 1945 yıllarında bu oran en üst seviyelere ulaşmış, 1947 itibariyle tepe noktasına yükselmiştir. 1948'de ise bu oranın halen yüksekliğini koruduğu gözlemlenmektedir. Bu yıllarda Bursa'nın sağlık hizmetleri olanaklarının veremli hastalara hizmet sunmak noktasında yetersiz kalması ve yatak sıkıntısı nedeniyle hastaların tedaviye alınamaması karşısında, Bursa Verem Savaş Derneği, hem hükümetin hem de halkın dikkatini çekmek amacıyla propaganda çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu çalışmalar doğrultusunda, 1949 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile genel menfaatlere yarar derneklerden sayıldığı açıklanmıştır. Dernek, böylece kamu yararına çalışan dernek statüsü kazanmıştır.¹¹⁸

Kentte Verem Savaş organizasyonunun güçlendirilmesi ve hastaların tedavisinde kullanılan yatak sayısının artırılması noktasında, Temenyeri semtinde

117 Neşati Üster ve Reha Zeybeker, "Verem savaşı Organizasyonunda Dispanserlerin Şehir Dışı Faaliyeti," *III. Türk Tüberküloz Kongresi Bildirileri*, İstanbul Matbaası, 1957, s. 216.

118 BCA, Fon: 30.18.1.21, Yer: 118. 87. 13.

bir konak kiralanarak, Verem Hastanesi olarak çalışmalarına başlamıştır. Başlangıçta yirmi yatak ile hizmet veren bu kurumda, yatak sayısı önce kırka yükselmiş, 1950'li yıllarda ise yüz elliye bulmuştur. İlerleyen süreçte hastalara verilen hizmet kalitesinin yükseltilmesi ve kurumun çalışmalarını çağdaş koşullara göre sürdürmesi noktasında, bünyesinde kendi laboratuvarı oluşturularak röntgen cihazı da alınmıştır. Söz konusu süreçte, ayrıca kent hastanesinin bir bölümü yenilenerek, yirmi hasta kapasiteli bir Verem Koğuşu oluşturulmuştur.¹¹⁹

1949 yılından itibaren Bursa Verem Savaş Derneği, hastalığa karşı yürüttüğü savaşta aşılama çalışmalarını başlatarak, vatandaşlar arasında aşılamanın hızla yayılmasını hedeflemiştir. Bu süreçte mücadelenin hız kazanması, kentte yer alan dispanserlerin fedakâr bir biçimde çalışmalarını sürdürmesi, verem hastalarının tedavilerinin gerçekleştirilmesi noktasında, hastalara hizmet sunulan yatak sayısının artırılarak kapasitenin yükseltilmesi ve aşının Bursalılar arasında yaygınlaştırılması ile 1950'lerden itibaren Bursa'da, verem hastalarının ve veremden kaynaklanan ölümlerin oranı giderek daha da azalmıştır.¹²⁰

2.4.1. Uludağ (Kirazlı Yayla) Verem Sanatoryumu

Cumhuriyet Tarihinde veremle mücadele çoğunlukla dispanserler aracılığıyla yürütülmüşse de bu mücadele de sanatoryumlar önemli bir tedavi desteği sağlamıştır.¹²¹ Bu doğrultuda 1923 tarihinde ilk açılışı yapılan sanatoryum, Büyükaada Verem Sanatoryumu olurken, bu kurumun açılışını 1924 Heybeliada Sanatoryumu, 1932'de Erenköy Sanatoryumu ve 1936'da İstanbul Yakacak Sanatoryumu izlemiştir.¹²²

Söz konusu durum Bursa yereli açısından değerlendirildiğinde, kentte bir sanatoryum açılmasına dair talep, ilk olarak 1938 yılında Cumhuriyet Halk Partisi Yerel Vilayet Kongresi'nde ortaya çıkmıştır. Buna göre kentin iklim koşullarının, hastalığın tedavisine elverişli bulunması halinde sanatoryumun açılması yönündeki çalışmaların başlayabileceği belirtilmiştir.¹²³ Bu talepten 1940 tarihinde Bursa milletvekillerinin yerele ilişkin olarak hazırladığı raporda yeniden bahsedilmiş, veremin yoğun bir biçimde etkili olduğu ve neredeyse her evden bir cenazenin çıktığı Bursa'da, hastaların tedavisinin sistematik ve düzenli bir biçimde yürütülebileceği kurumların sayısının artırılması ve bir sanatoryumun açılması talebi bir kez daha dile getirilmiştir. Ancak, bu talebin yerine getirilmesi için ciddi bir maddi imkân eksikliği bulunuyordu. Diğer yandan, sanatoryum için gerekli bütçe temin edilse bile, inşaatın Bursa'ya yapılması da kesinleşmiş değildi.¹²⁴

119 Üster, A. g. m., ss. 236-237.

120 A. g. m., s.243.

121 Tekin, A. g. m., s.2.

122 Tuğluoğlu, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", s. 11.

123 1938 CHP Bursa Vilayet Kongresi Hizmet Raporu, s. 10.

124 BCA, Fon: 490.1.0.0. Yer: 632.84.1.

İlerleyen yıllarda sanatoryumun Uludağ'da Kirazlıyayla'ya inşa edilmesine karar verilmiş ve çalışmalar vakit kaybetmeksizin başlatılmıştır. Buna göre, bölgeye verimli hastaların tedavisi için inşa edilecek sanatoryum binasının yanında dinlenme evleri de yapılacaktır. Bu projenin gerçekleştirilmesinde İstanbul'da 1936 yılında faaliyete başlamış olan Yakacak Sanatoryumunun sahibi Dr. İhsan Rifat Sabar, bütçe sağlayarak öncü bir rol üstlenmişti.¹²⁵ 1945 yılına gelindiğinde, Uludağ'daki sanatoryumun yapım çalışmaları başlatılmıştı. Buna göre dört katlı olması planlanan binanın, 100 yataklık hasta tedavi kapasitesine sahip olması tasarlanıyordu. Dönemin koşullarına göre gelişmiş teknolojik donanımın, tüm imkanların kullanılacağı sanatoryum ve kent merkezi arasında ulaşımı sağlayacak bir hava hattının yapılması dahi düşünülüyordu. Sağlık hizmetleri alanında çok büyük bir atılım olan bu kurum, Bursa'ya büyük bir katma değer de sağlayacaktı.¹²⁶

Sanatoryum inşaatının hızla ilerlediğine dair haberler Bursalılar tarafından büyük bir ilgi ile karşılanırken, kentte yeni bir tartışmayı da gündeme getirmiştir. Bu tartışmada, Açıksees gazetesi sahibi Dr. Münir Halil Erem, açıkça muhalif bir tavır içerisinde olmuştur. Buna göre, sanatoryumun yapım yerinin seçimi uygun değildi. Bu bölgede, kentin içme sularına karışan bir su kaynağı bulunuyor ve Bursalıların sağlığı üzerinde kesin bir tehdit oluşturuyordu.¹²⁷

Kentin gündemini bir anda meşgul etmeye başlayan bu durum üzerine, Bursa Belediyesi de yapının kentin içme suları üzerindeki etkisinin araştırılması amacıyla bir önerge vererek harekete geçmiştir. Böylece, Kent Belediyesi, Sağlık Bakanlığı'ndan konuya ilişkin ayrıntılı bir incelemede bulunulması talebinde bulunmuştur. Talep üzerine bakanlıkça yapılan araştırma ile varılan sonuçta, sanatoryum binasının inşa edileceği alanın, 1941'den itibaren kesinleşmiş olduğu, Kirazlıyayla mevkiinde açık bir biçimde bulunan su kaynaklarının inşaatçı firma tarafından üzerinin kapanması ile sağlık alanında var olduğu ileri sürülen tehdidin tamamen ortadan kaldırılacağı açıklanmıştır. Ancak gündeme getirilen bu iddianın, Bursalıları ciddi bir edişe ve belirsizliğe düşürmesi üzerine, Sağlık Bakanı Sadi Konuk'un da devreye girdiği görülmektedir. Yaptığı açıklamada ilk olarak, Bakanlığın, sanatoryumun yapım çalışmalarının sürdürülmesi noktasındaki kararını vurgulayan Konuk, yapımı devam eden binanın bilimsel şartlar içinde çalışacak bir sağlık merkezi olduğundan, halk sağlığını tehdit edecek hiçbir eyleme izin verilmeyeceği, dolayısıyla su kaynaklarında iddia edildiği gibi sakıncalı bir tablonun ortaya çıkmasının mümkün olmadığını altını önemle çizmiştir. Ayrıca, inşaatın bu bölgede yapılmasından ziyade, içme suyu kaynaklarının kente açık bir biçimde ulaşmasının, halk sağlığı için daha

125 Verem hakkında çok sayıda eser kaleme almış olan Dr. İhsan Rifat Sabar, bu alanda etkin ve aktif bir isim olmuştur. 1938 yılında Türkiye'nin ilk özel sanatoryumu olan Yakacak Sanatoryumunun açılmasını sağlayan Sabar, Uludağ Kirazlıyayla Sanatoryumunun da kurucu ortakları arasında yer almıştır. "Uludağ'a Sanatoryum Yapılıyor," *Bursa*, 8 Haziran 1945.

126 "Uludağ Sanatoryumu 2 Milyon Liraya Yapılacak," *Bursa*, 15 Haziran 1945.

127 "Uludağ Sanatoryumu ve Şehrin İçme Suları," *Açıksees*, 30 Haziran 1945.

büyük bir tehlike oluşturduğunu ifade eden Sağlık Bakanı, asıl tehlikeyi bu durumun oluşturduğu üzerinde durmuş ve konunun yerel yönetim ile alakalı bir sorun olduğunu ifade etmiştir.¹²⁸

Fakat, Bakanlıktan yapılan açıklamaya rağmen iddialar kentlin gündeminden düşmemiş ve Açıkşes gazetesi inşaata muhalif tavrını sürdürmüştür. Baş yazar Dr. Münir Halil Erem, sanatoryum inşaatının halk sağlığı üzerinde ortaya çıkaracağı olumsuz etkiye ilişkin durumun Bursa İl Sağlık Müdürlüğü'nün yaptığı incelemelerle ayrıntılı bir biçimde açıklandığını ve Kirazlıyayla mevkiine sanatoryum inşaatının yapılamayacağını gayet net ortaya konulduğunu ifade etmiştir. Erem, kentte ağır bir biçimde etkili olan verem hastalığının, sanatoryum binasının tamamlanmasıyla, Bursalılar üzerinde daha da yoğun bir biçimde hissedileceği, yerelde ise daha ağır bir tablo ortaya çıkabileceğinin altını çizmiştir.¹²⁹

1945 yılı sonundaki kış aylarında, sanatoryumun inşaatına dair itirazlarını tekrar gündeme getiren gazete, halkın da önemli bir kısmının, inşaat çalışmalarının su kaynaklarının yanı başında sürdürülmesini sakıncalı bulduğu ve bu alandaki kamuoyu tavrının kendini gösterdiği düşüncesindeydi. Bu nedenle, sanatoryumun tamamlanması için olağanca hızı ile sürdürülen çalışmalara son verilmesinin bir gereklilik olduğu üzerinde durulmuştur.¹³⁰ Ancak, gazetenin tüm itirazları, inşaat çalışmalarına son vermediği gibi 1946 yılında bu yöndeki faaliyetler daha da hızlandırılmıştır. Öyle ki, yapımı önemli bir aşamaya gelen sanatoryumun çevresinde kurulan şantiye binaları ve işçi çadırları ile Kirazlıyayla küçük bir kasaba görünümünde olmuştur.¹³¹

Kirazlıyayla mevkiinde bulunan Uludağ Verem Sanatoryumu Türk Anonim Ortaklığı, 29 Mayıs 1947 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmuştur. Merkezi İstanbul'da yer alan kurumun temelleri, Bir Milyon İkiyüz bin lira sermaye ile atılırken, kurucu hisse sayısı ise iki yüz olmuştur. On üç kişiden oluşan Anonim Ortaklığın kurucu ortakları; Doğan Demirağ, Emin Onat, Hadi İhsan Gediz, Hazik Ziyal, Hasan Dağyaran, İhsan Rifat Sabar, Kemal Noyan, Mehmet Sabit Tütnar, Nihat Akarsu, Rüştü Muratoğlu, Saime Demirağ, Süheyl Ünver ve Zeliha Ziyal isimlerinden oluşmuştur.¹³² Kurumun açılışından kısa bir süre geçmesine rağmen 1948 yılında sermayesi artarak 2 Milyon liraya yükselmiş, ortaklık Bin lira değerinde İki Bin hisseye bölündüğü gibi, yükselen sermayenin 1 Milyon 200 Bin Lirası da sanatoryumun kurucuları tarafından peşinen ödenmiştir.¹³³

128 "Uludağ'da Yapılacak Prevantoryum ve Sağlık Bakanımızın Sözleri," *Ant*, 26 Temmuz 1945; "Uludağ'da Yapılan Sanatoryum, Sağlık Bakanımız," *Bursa*, 27 Temmuz 1945.

129 Münir Halil Erem, "Yine Sanatoryum İşi ve Şehir Suları," *Açıkşes*, 28 Temmuz 1945.

130 "Gene Sanatoryum," *Açıkşes*, 14 Kasım 1945.

131 "Uludağ'da Sanatoryum İnşaatı," *Bursa*, 3 Mayıs 1946.

132 BCA, Fon: 30.18.1.2, Yer: 113.36.20

133 BCA, Fon: 30.18.1.2, Yer: 115.94.7.

Yüksek bir bölgede kurulan sanatoryum, bir dağ sanatoryumu karakterindeydi. 20 Haziran 1949 tarihinde hasta tedavisine başlayan bu kuruma, reklam yapılmamış olmasına rağmen, yoğun bir rağbet olmuştur. Özellikle kış koşullarının kendisini gösterdiği zorlu zamanlarda, kuruma giden yolların açık olması için hususi çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Özel bir kuruluş olan sanatoryumda, bu tarihlerde baş hekimlik görevini Dr. Siyami Ersek yürütüyordu.¹³⁴ Kurum, İşçi Sigortaları Genel Kurumu ile anlaşmalı olduğundan hastaların çoğu bu kurum aracılığı ile gelen işçilerden oluşuyordu. Diğer yandan, sanatoryum dağ havası üzerine kurulduğundan, hastaların önemli bir kısmını veremin ilk aşamasında olan genç yaştaki vatandaşlar oluşturuyordu. Kurumda tedavi gören diğer vakaların yaklaşık % 25'i ise kendi bütçesi ile tedavi olan özel hastalardan ibaretti.¹³⁵

Tedavi Sonucu	Tedavi Edilen Hasta Sayısı	Tedavi Edilen Hasta Yüzdesi
Haliyle taburcu	66	%17,5
Salahla taburcu	101	%27,2
Şifaya yakın salahla taburcu	114	%28
Şifa ile taburcu	96	%27
Vefat	1	%0,3
Toplam	378	-

Tablo 3.Uludağ Sanatoryumu: 1955 - 1956 Taburcu Edilen Vakalarda Elde Edilen Sonuçlar ¹³⁶

Yukarıdaki tablodan elde edilen verilere göre, Ekim 1955 ve Ekim 1956 tarihleri arasında kuruma tedavi için gelen toplamda 378 vakanın biri vefat ile sonuçlanırken, 66 vaka ise yapılan tedavi sonrasında hastalığının seyrinde bir değişim gözlemlenmediğinden taburcu olmuşlardır. Yatışı yapılarak tedavi gören hastalardan 101 kişinin, tedavi süreci sonunda durumu iyiye gidiyor görünse de akciğerlerindeki tüberkülozlu bölgenin tam temizlenemediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre Uludağ'daki sanatoryum tedavisi özellikle hastalığın ilk aşamalarında tanı koyulabiliyorsa ve uzun bir süre tedavi gören hastalarda başarılı oluyordu. Verem, genelde kentlerde hizmet veren dispanserler ile tespit edilirken, bu kurumlar tedavinin tam olarak gerçekleştirilmesi noktasında ise yetersiz kalıyorlardı. Verem, hastaların yatarak tedavi edildiği ve dinlenmeye dayalı bir hastalık olduğundan, sanatoryumların artırılması yurt genelinde bir gereklilik olarak kendini göstermiştir.¹³⁷

134 Bu tarihlerde Uludağ Sanatoryumu Göğüs Cerrahisi Direktörlüğü ve Başhekimliği görevlerini yürüten Ersek, ilerleyen yıllarda pek çok önemli görevde bulunmuştur. *TBMM Albümü (1960-1983)*, C. 4, Gökçe Ofset, Ankara, 2010, s. 1805.

135 BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 1463.2.2.

136 Siyami Ersek vd., "Verem Savaşında Sanatoryumların Değeri," *III. Türk Tüberküloz Kongresi*, İstanbul Matbaası, 1957, s. 184.

137 *A.g.m*, s. 187.

Sonuç

1939 ve 1945 yılları arasında yaşanan II. Dünya Savaşı, Türkiye'yi de etkisi altına almış, bu süreçte ülke genelinde kendini gösteren ağır sosyal ve ekonomik koşullar, sağlık alanında da büyük sıkıntıların yaşanmasında pay sahibi olmuştur. Bu durumun yereldeki bir uzantısı olarak, Bursa'da hem kent merkezi hem kırsal üzerinde, sağlık hizmetleri düzenli ve planlı bir şekilde sürdürülemediği ve bu alanda çalışacak uzman eleman eksikliği başta olmak üzere, çeşitli sebeplerle örgütsel yetersizlikler de ön plana çıkmıştır. Söz konusu problemlerin çözümü noktasında, sağlık korucuları teşkilatının kurulması, vilayetin de yardımıyla köylünün ilaç masraflarının bir bölümünün karşılanması, kırsalda hizmet verecek yeni sağlık birimleri ve dispanserlerin açılması gibi uygulamalar devreye sokulduysa da gösterilen tüm çabalara rağmen, savaş süresince bu alandaki sorun çözümlenememiştir.

Söz konusu yetersizlik Bursa merkezi açısından değerlendirildiğinde, aynı sorun ve problemlerin burada da kendisini gösterdiği gözlemlenmektedir. Bünyesinde yoğun nüfusa sahip, savaş sürecinde bile yüksek şehirleşme oranı bulunan Bursa gibi önemli bir merkezde, dönemin sağlık hizmetlerinin vatandaşa sunulması noktasında, temelleri 1865 yılında atılan Ahmet Vefik Paşa Hastanesi, kentin sağlık hizmeti ihtiyaçlarını karşılayabilen tek ve en donanımlı merkez konumunda olmuştur.

Sağlık alanında karşılaşılan sorunlar ve sıkıntılar bu dönemin il vilayet meclisinde, milletvekili teftiş raporlarında ve daha birçok resmî belge de yer aldıysa da söz konusu süreçte, devletin yaşadığı iktisadi yetersizlik ve darlık, taleplerin ve şikayetlerin sonuçsuz kalmasına, vatandaşın ihtiyaçlarının karşılanamamasına yol açmıştır. Kentin sağlık alanındaki ihtiyaçlarının yeni ve modern bir kurum aracılığıyla sağlanabilmesi ise ancak 1951 yılında Vali Haşim İşcan'ın çalışmaları doğrultusunda tamamlanan kent hastanesi ile mümkün olmuştur.

Bu dönemde savaş sürecinde ülke genelinde olduğu gibi kent yerinde de var olan sosyal ve ekonomik koşullar, toplumsal sağlık alanında büyük bir tehlike ortaya çıkararak, halk arasında görülen hastalıkların daha yaygın olarak görülmesine ve hatta yer yer salgına dönüşmesinde etkili olmuştur. Bu yıllarda, Bursa'da salgın hastalıkların önlenmesi ve bunlarla mücadele edilmesinde, ilaçların temin edilememesi ve piyasada buna yönelik bir karaborsanın kendini göstermesi de Bursalıların kısa süre içerisinde salgın hastalıkların pençesine düşmesinde etkili olmuştur.

Gerçekleştirilen tüm fedakâr çalışmalara ve yürütülen yoğun mücadelelere karşın; çiçek, tifüs, sıtma ve verem gibi salgın hastalıkların önü alınamamıştır. Başta çiçek ve tifüs salgınları, kenti yoğun bir biçimde etkisi

altına alırken, söz konusu salgınların önüne geçilmesinde aşılama çalışmaları ve toplumsal hijyen koşullarının sağlanması en etkili yol olarak görülmüş ancak, tüm çabalara karşın vatandaşların aşılamaya ilgi göstermemesi ile alınan tüm yaptırım kararlarına rağmen, çevrelerinde görülen vakaları yetkililere bildirmemesi, Bursa yerelinde ortaya çıkan bu salgınların, etkisini ağır biçimde hissettirmesine sebebiyet vermiştir. Sıtma ve verem gibi hastalıkların salgınları ise Bursa'yı adeta kasıp kavurmuş, her iki hastalık da çok sayıda vatandaşın ölümüne yol açmıştır.

Savaş yılları boyunca vatandaşların yakinen tecrübe ettiği salgın hastalıklar ve salgınla mücadelede sağlık teşkilatının tüm çalışmaları ile yürütülen yoğun faaliyetlere rağmen, var olan yetersizlikler yurt genelinde toplumun ve yerelde de Bursalıların partiye ve iktidara olan yaklaşımını etkilemiş, nihayetinde savaş sonunda ülkede ortaya çıkan muhalefette ise karşılığını bulmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 1463.2.2

BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 632.84.1

BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 633.86.1

BCA, Fon: 490.1.0.0, Yer: 633.87.1

BCA, Fon: 30.1.0.0, Yer: 77.482.6

BCA, Fon: 30.1.0.0, Yer: 121.770.1

BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 15.84.32

BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 28.162.4

BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 56.377.14

BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 114.80.18

BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 177.220.18

BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 177.223.16

BCA, Fon: 30.10.0.0, Yer: 177.224.1

BCA, Fon: 30.18.1.21, Yer: 118. 87. 13

BCA, Fon: 30.18.1.2, Yer: 113.36.20

BCA, Fon: 30.18.1.2, Yer: 115.94.7

San Ailesi Arşivi (Sabriye San'ın aracılığıyla)

Sabri San'ın 1941-1944 yılları arasında tuttuğu askerlik günlüğü, Ankara, Polatlı.

II. Resmi Yayınlar

- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, DİE, Ankara, 1948.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü İstatistik Yıllığı, DİE, Ankara, 1949.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (1960-1983). C. 4, Gökçe Ofset, Ankara, 2010
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi. İçtima. 27. Cilt. 1. (25 Mayıs 1943)
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi. Devre. 7. Cilt. 20. Birleşim. 12. (17 Aralık 1945)
- Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, 1489 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (6 Mayıs 1930)
- Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, 3039 Sayılı Çeltik Ekimi Kanunu, (23 Haziran 1936)
- Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, 3/2324 Sayılı 53 İlin Sıtma ile Olağanüstü Savaşın Yapılacağı Bölgeler Olarak Tespitine Dair Karar, (4 Nisan 1945)
- Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, 4871 Sayılı Sıtma Savaşı Kanunu (21 Şubat 1946)
- Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, 7402 Sayılı Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun (11 Ocak 1960)

III. Süreli Yayınlar

- Açıkses*
- Ant*
- Bursa*
- Nilüfer*
- Tasviri Efkâr*
- Vatan*

IV. Kitap

- AKBULUT, Rükneddin. Her Şeyi ile Bursa. Sulhi Garan Matbaası. İstanbul. 1957.
- Bursa İl Yıllığı. Vilayet Matbaası. Bursa. 1934.
- Bursa Vilayeti Umumi Meclisi Zabıtnamesi. Bursa: İl Basımevi. 1940.
- Cumhuriyet Bayramı 15. Yıl Dönümünde Ekonomik ve Endüstriyel Bursa. Bursa. 1938.

METİNSOY, Murat. İkinci Dünya Savaşında Türkiye. Türkiye İş Bankası Yayınları. İstanbul. 2016.

YERASİMOS, Stefan Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye. Gözlem Yayınları. İstanbul. 1980.

V. Makaleler

AKKUŞ, Mine, "Atatürk Dönemi Bursa'sında Tıp Çalışmaları," Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 10, S. 17. ss. 257-276.

CANDEĞER, Ümmügülsüm, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)," Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020. ss. 95-106.

ÇAKMAK, Fevzi, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtlarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nin Sıtma Savaşı (1920-1946)," Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017. ss. 421-461.

ERSEK, Siyami vd. "Verem Savaşında Sanatoryumların Değeri," III. Türk Tüberküloz Kongresi, İstanbul Matbaası, 1957. ss. 184-187.

GÜLSER, Ceren ve RASİMOĞLU, İlihan, "Verem İyi Olur Bir Hastalıktır: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Siyaset," Toplumsal Tarih, S. 296, Yıl: 2018, ss. 50-60.

KARACAER ÇAKIR, Gül. "Cumhuriyet Dönemi Toplum Sağlığı Politikalarında Bulaşıcı Hastalıklar 1920-1940," SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 53, Y. 2021. ss. 202-228.

KARCI, Erol, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetlerinin Sıtma ile Mücadelesi (1908-1914), Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017. ss.283-304.

LÜTFİ, Abdülkadir, "Akciğer Vereminde İklim ve İrtifa İstibatları ve Sanatoryum İntihabı," Anadolu Kliniği, S. 1, Y. 2, Haziran 1934, ss. 1-4.

MUSTAFAYEV, Söhrab, "Cumhuriyet Döneminde Sıtma ile Mücadele ve Yasal Düzenlemeler (1923-1946)," Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 6, S. 2. Y. Haziran 2019. ss. 1112-1137.

ÖZER, Sevilay. "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını," Belleten, C. 80, S. 287 Yıl. 2016, ss. 219-260

————— "II. Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'da Sıtma," Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017. ss. 464-490.

- “Türkiye’de 1923-1950 Yılları Arası Verem,” *Turkish Studies*, S.15, C.4, Yıl. 2020.ss. 867-893.
- ÖZKAYA, Hilal, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele,” *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, S. 20, Y. 2016. ss. 77-84.
- TEKİN, Ahmet Coşkun. “1939-1950 Yılları Arasında Türkiye’de Veremle Mücadele Faaliyetleri”, *Journal Of Universal History Studies*, C.1, S. 1, Y. 2018. ss. 1-21.
- TEKİR, Süleyman, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’de Sıtma ile Mücadele Faaliyetleri (1923-1930)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017. ss. 397-420.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, “Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 0, S. 13-14, Y. 2012. ss. 1-26.
- “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1934-1950)”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, S. 32, C. 4, Y. 2008, ss. 351-359.
- ÜSTER, Neşati, “Bursa’da Veremle Savaş Organizasyonu,” *III. Türk Tüberküloz Kongresi Bildirileri*, İstanbul Matbaası, 1957, ss. 235-248.
- ZENGİN, Ersoy ve GÖKTAŞ, Serdar “İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk ordusunda Yaşanan Salgın Hastalıklar ve Ölümler”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 6, S. 3, Y. Eylül 2020, ss. 1069- 1090.

VI. İnternet Kaynakları

<https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/birimler/zoonotik-vektorel-hastaliklar-db/SSS/Sitma.pdf> (Erişim: 11.05.2022)

VII. Tezler

- ÇAKIRÇOBAN, İsmail, “II. Dünya Savaşında Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele” YÖK Tez Merkezi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- HOT, İnci, “Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996) YÖK Tez Merkezi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2001.

Extended Abstract

World War II in 1939 and 1945 brought many negativities in the economic and social field. This process was marked by the inadequacies experienced especially in the field of health. In these years, the Turkish people fought not only with poverty and lack of food but also with epidemic diseases arising. Like many points in Anatolia, Bursa became one of the centers where the war against epidemic diseases gained momentum in this process. Cases of diseases such as smallpox, typhus, malaria and tuberculosis have reached fatal proportions among urban residents. During this period local health services could not be carried out in an organized manner. In addition the mobilization declared due to the war brought the personnel shortage problem in the field of health services. Same problems aroused in the villages, districts and sub-districts of the city center were also seen in the official written sources of this period.

In these years, epidemics among the people of Bursa could not be adequately combated. Diseases could not be cured due to the drug black market appeared in the market, and many people lost their lives. Throughout the process, the only hospital operating in the city center was Ahmet Vefik Pasha Hospital. While this hospital was the most equipped center serving the people of Bursa there was only one hospital in the İnegöl among the districts. In other districts health services were provided by institutions such as examination and treatment houses, maternity homes and dispensaries. Midwives and health officers were prominent personnel in this field.

Another important factor played an important role in the acceleration of epidemics during the war was the economic structure and living conditions. Under the above inadequacies providing personal hygiene of the residents of the city constituted a different field of struggle. Soap had become a black market material in the market. Price of the fuel used water heating had risen to the amounts that ordinary families could not reach. The situation preventing provision of the social hygiene conditions encouraged epidemic diseases. Although the state and society acted together in this period acceleration of diseases such as smallpox, typhus, malaria and tuberculosis could not be prevented. In the days when the end of the war was approaching, it is possible to say that the problems experienced in this area affected approach of the people to the ruling party and the government.

In those years smallpox was one of the epidemic diseases affecting Bursa. In addition to the activities carried out by the local city administration, vaccination studies were as the key to fight against this disease. The state aimed to continue the war against smallpox in an organized and orderly manner. Village teachers were used in vaccination processes after the necessary training in addition to assign all its personnel in the field of health services. Due to the lack of social hygiene conditions, typhus turned into an epidemic in a short time in Bursa as it was in Anatolia in these years. Typhus disease transmitted by lice spread rapidly in the city. It is also noteworthy in the emerging of this situation Bursa was a city with a large population especially with a dense worker population.

Despite all the efforts carried out with devotion throughout the country, malaria also were heavily felt disease during the war. Existing social and economic situation in the country has caused the fight against this disease falling to an insufficient level. It is possible to say the lack of adequate supply of the drugs used in the treatment of the disease had a share in this picture. The disease had been intensely effective in districts having locally wet land structure and rainfall such as Karacabey, Mustafakemalpaşa and Yenişehir. Malaria Fighting Organization had worked to make the fight against the epidemic in the city even more effective. Many water channels were built and water arcs were made in order to dry the swamps. With the effective struggle carried out the disease showed a decreasing trend in the city locality after the war and the cases were gradually decreased.

Tuberculosis was another disease in which a lot of efforts were spent in the work carried out with epidemic diseases in Bursa. Especially its humid climate structure and the density in urban construction have been effective in the rapid spread of tuberculosis among the people. In addition, poverty and unhealthy conditions in the social area facilitated the spread of the disease. Bursa was one of the cities where tuberculosis stood out throughout the country during the war year. Dispensaries played an important role in the war against this disease. Bursa Tuberculosis Dispensary served not only for Bursa but also for the surrounding provinces for a while. However, these institutions were insufficient in terms of the full realization of the fight against the disease. Because of the treatment of tuberculosis patients was insufficient number of sanatoriums operating throughout the country were increased. Uludağ Kirazlıyayla Sanatorium was one of the institutions decided to open for this purpose. Construction works of the institution started in 1945 and attracted great attention of the people. Final opening was done with the decision of the Council of Ministers on 29 May 1947.

During the World War II, Turkish people were directly exposed to epidemic diseases. In this period, the social and economic inadequacies experienced throughout the country brought about the inadequacy of the health organization. Bursa had a compatible structure with this table. Therefore dissatisfaction arosed due to the problems experienced in the field of health services during the war years found its response in Bursa as well. This situation was effective in the approach of the residents of the city at the end of the war and enabled gaining strenght opposition in a short time.

EKLER

Ek 1. Bursa Açkses Gazetesi- sıtma hastalığına ilişkin çeşitli görseller.

İÇ HABERLER

Sıtma ile mücadeleye hız veriliyor

Valimiz halka kıymetli direktifler verdi

Şehrimizdeki mahallât ve köy muhtarları ile Partililer, evvelki gün Halkevi Gösterit salonunda toplanmışlardır. Vali, Parti Kaza reisi ve Nahiye müdürlerinin de hazır buldukları bu toplantı münasebetile söz alan Vali-

köylerde yapılan hububat tahminleri işi üzerinde halkı ve köylüyü aydınlatıcı izahlarda bulunmuş, bu hususta halka ve köylüye değerli direktifler vermişlerdir. Toplantı çok samimi olmuş, halkla Vali arasında diğer muhtelif halk dilekeleri üze-

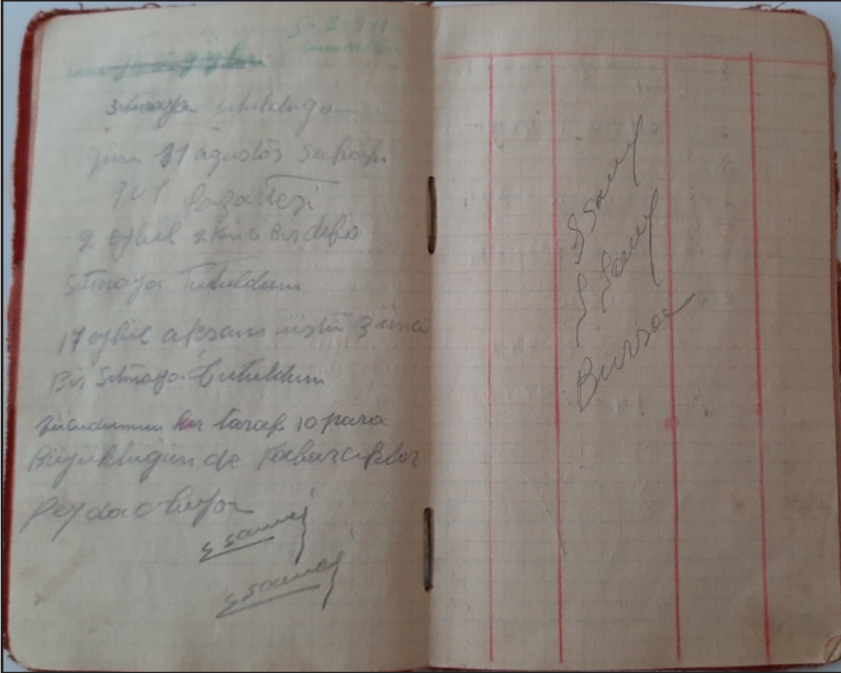
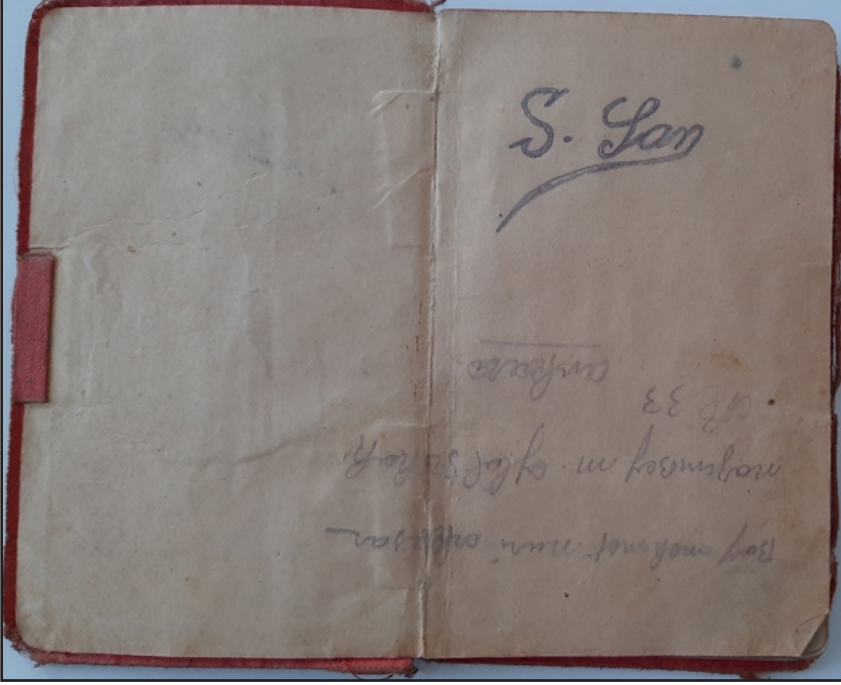
BAYER

Sivrisinek vızıldarsa
sıtma tehlikesi başgösterir!
Sivrisineği ve üreme yerlerini evinden ve etrafından uzak tutmakla, ve

ATEBRİN

«Bayer» sarı sıtma hapını kullanmakla sıbbatını koru
Bu ilacı doktorundan sor

Ek 2. Bursalı Er Sabri San'ın savaş yıllarında Ankara, Polatlı'da yapmış olduğu askerlik görevi sırasında tuttuğu günlük. (1941-1944)

Ek 3. Bursa'nın çeşitli yayın organlarından salgın hastalıklara ilişkin muhtelif haberler.

Sabun Meselesi

Henüz Vakit Varken Gerekli Tedbirlerin alınması lâzımdır

Hergün yeniden yeniye bazı zarurî maddelerin ortadan yok olduklarını görüyoruz. Her biri bir çok suiteviller ve tefasirlere yol açan bu vaziyetlere acaba neden illeri geliyor ?

Bu vaziyetlere bu gün bir yenisi d ha olâv : o'unmuş ve çok lüzumlu bir temizlik vasıta v maddesi olan sabun ortadan kalkmıştır. Her zamandan ziyade, bulaşıcı ve tehlikeli hastalıkların memleketimizi tehdit ettiği bu sıralarda işe bir ehemmiyet verilmesi lüzumunu his ediyoruz. Sabunun piyasadan kalkmasına sebep olan miller bu günden ziyade arını tehdit etmektedir. Bu gün için kıyıda köyde sa-

toptancı elinde sabun yoktur. Toptancıların sabun imâlâtçılara verdikleri siparişler, imâlât için yağ sarfına izin verilmemesi yüzünden cevaplandırılmamaktadır. Bu itibarla bu gün piyasada pek cüz'î miktarda bulunan sabun istihlak edilince, halk sabun bulmak imkânını tamamiyle kaybedecektir.

Henüz her şey kaybedilmemiş ve ateş saçmasıormuşken ciddi tedbirler almak lüzumunu alâkahların gözü önüne, memleketin sıhhat ve sağlığı bakımından ehemmiyetle koyuyoruz. Ve emin bulunuyoruz ki, alâkahlar bu çok ciddi meselenin halli için gerekli tedbirleri sür'at-

Sari hastalıkları önlemek için yeni tedbirlere ihtiyaç vardır

Yurdun muhtelif köşelerinde, yıllardanberi, vatan dağların imdadına yetişen (Kızılay) kurumunun son zamanlarda, Bursa'mızda hayırlı bir tezebbüse girişerek yoksul çocuklara ve halka yemek verdiğini şükranla görmekteyiz. Okullara devam etmeyen çocuk miktarının ne kadar olduğu hakkında bir fikrimiz olmamakla beraber, yalnız ilkokullara devam eden yoksul çocuğun 1000 adedi geçtiğine şüphesiz yoktur. Bunların hepsine ye-

Tifüse karşı şiddetli mücadele

Evvelki gün valimizin riyasetinde toplanan hıfzıssıhha meclisinde mühim kararlar verildi

İstanbul'da dört yüzden fazla vatandaşın ölümüne sebebiyet verdiğini gazetelerde okuduğumuz tifüse karşı şehrimizde de şiddetli tedbirler alınmağa başlanmıştır. Bu münasebetle evvelki gün valimiz Bay Fazlı Güleş'in riyasetinde toplanan vilâyet hıfzıssıhha meclisinde kararlar alınmıştır.

Alınan bu kararlara göre belediyemiz tarafından fakirlerin yıkanmasını temin maksadıyla iki hamam açılacak, fakir halka belediye tarafından parasız sabun dağıtılacaktır. Bundan başka, tren, otobüs, otomobil ve ben-

de itina edilecek, otobüslerin haddi istiabilerinden fazla yolcu almalarına mani olunacaktır. Oteller, lokantalar, hanlar ve sinemalarla fabrika ve imâlâthanelerde temizleme ameliyelcri yapılacak, sinemalardaki kadife koltuklar ve iskemleler değiştirilerek yerlerine kontra-

Çiçek hastalığı şehrimize de girdi

Resmî dairelerde iş görülürken aşı vesikası sorulacak

Şehrin kenar mahallelerinden biri olan Arabayatağında iki çiçek vakasının tesbit edilmesi, alâkalı sıhhat teşküllerimizi yeniden faaliyete getirmiş bulunmaktadır. Başta vilâyet sıhhat müdürlüğü olduğu halde belediye, verem dispanseri, çareleri etrafında mümkün olduğu her türlü tedbirlere baş vurulmaktadır.

Aşılınmayan vatandaşlar her hangi bir vilâyete gidecekleri gibi bu gibilerin aşı şahadetnamesi ibraz etmedikleri takdirde resmî dairelerde işleri görülmiye

Sağlık Bakanlığı Veremlilere 5 bin lira gönderdi

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanımız Doktor Sadi Konuk; Bursadaki Verem dispanserinde tedavi edilen veremlilerin gıda maddelerine sarf edilmek üzere Halkevimiz emrine (5) bin lira göndermiştir.

Sayın Millet Vekilimizin ve Sağlık Bakanımızın Bursadaki Veremlilerin tedavisine karşı gösterdikleri bu yakın ilgi hal-kıymızı çok mütehasis etmiştir.

Kirazlıyaylada yapılan Sanatoryom işi

Geçen sayımızda Kirazlı yaylada yapılmakta olan sanatoryom ve dinlenme yerlerinin şehrin içme sularını bulaştıracağı hususunda belediye meclisine verilen bir karar üzerine belediye meclisinden bir heyetin yerinde incelemeler yapmak üzere Uludağa gittiğini yazmıştık.

Belediye reisi ve belediye meclisinden 20 üye Çarşamba günü Uludağda tetkikler yaptıktan sonra akşam üzeri şehrimize dönmüştür.

Yapılan tetkiklerin verdiği sonuca göre doktor İhsan Ri-

gönderilmiştir.

Bu sanatoryom ve dinlenme evleri kanalizasyonunun şehir sularını bulaştırmasını önlemek için beton havuzlar içinde, kazuratın ilaçlarla zararsız hale getirilmeleri gibi tedbirler düşünülebilirse de, bu hususta inşaat sahiplerinin hiç bir niyetleri görülmediği gibi, pek çok para isteyen bir iştir.

Belediye heyeti bu kanaata vasil olduktan sonra, Sağlık Bakanlığına başvurularak bu yapının durdurulması veya yerinin değiştirilmesi pek tabii bir hal almıştır.

Ek 4. Uludağ Kirazlıyayla Sanatoryumunun kurulmasına izin verildiğine dair onay yazısı.

Karar

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3

7054 29/5/1947 tarihli ve 3/5900 sayılı kararla kurulmasına izin verilmiş olan " Uludağ Verem Sanatoryomu Türk Anonim Ortaklığı"nın anasözleşmesinin 6,7,19,25,29,30,38,39,42,43,52,57,62, 67 ve 79 uncu maddelerinde değişiklik yapılması hakkındaki Ticaret Bakanlığının 11/2/1948 tarihli ve 4/III4-3704 sayılı yazısıyla sermayenin artan 800.000 liralık kısmının dörtte birinin yatırıldığını gösteren banka mektubu Bakanlar Kurulunca 21/2/1948 tarihinde incelenerek sözü geçen maddelerde ilişik şekilde değişiklik yapılması kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI
İnşön

Başbakan: *H. Cakay* Devlet Bakanı: *B. Barın* Devlet Bakanı: *S. Senn* Adalet Bakanı: *R. Kibici* Millî Savunma Bakanı: *R. Kibici*

İçişleri Bakanı: *Em. C. N. Sadık* Dışişleri Bakanı: *N. Sadık* Maliye Bakanı: *1000-1000* Millî Eğitim Bakanı: *P. 15. 27*

Bayındırlık Bakanı: *G. Güllük* Ekonomi Bakanı: *E. E. B. Uğ* Sa. ve So. Y. Bakanı: *2. 1000* Gümrük ve Tekel Bakanı: *2. 1000*

Tarım Bakanı: *B. C. Uğ* Ulaştırma Bakanı: *S. K. Uğ* Ticaret Bakanı: *G. Güllük* Çalışma Bakanı: *A. R. B. Cakay*

030	78	01	195	94	7
-----	----	----	-----	----	---

Ek 5. Uludağ Verem Sanatoryumunun 1949 yılı bilançosu.

ULUDAĞ VEREM SANATORYUMU TÜRK ANONİM ORTAKLIĞI 1949 SEKESİ BİLANÇOSU	
4 K T İ F	
PARÇALAR:	
K A S A	
SABİT KIYMETLER:	
a) Maddi kıymetler :	
Binalar	1.594.477.70
Kalorifer tes.	153.892.38
Elektrik tes.	69.331.45
Su ve Banyo tes.	50.823.98
Makinalar	19.560.91
Nakil vesaiteleri	17.507.63
Demirbaşlar	111.979.27
b) Gayri maddi kıymetler	85.409.30
MÜTEDAVİL KIYMETLER:	
Stoklar	10.488.71
DEPOZİTOLARIMIZ:	
Orman idaresi	8.000.00
BORÇLU HESAPLAR:	
Muvakkat hesaplar	265.508.27
Türkiye İş Bankası a.Ş.	215.07
Hastaneler Ceri Hesabı	6.957.88
y e k ü n	
MÜZİM HESAPLAR :	
KARŞILANMAZ KALAN HESAPLAR:	
Ünüm yekün	2.395.192.25
	91.000.--
	1.841.181
	2.488.040.06